

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

**CEMALEDDİN AFGANİ'NİN MODERN
İSLAM SİYASET DÜŞÜNCESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Cansu ŞEN DOĞAN

**Sivas
Ocak 2020**

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

**CEMALEDDİN AFGANİ'NİN MODERN
İSLAM SİYASET DÜŞÜNCESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Cansu ŞEN DOĞAN

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE

Sivas

Ocak 2020

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Felsefe
Tezin Başlığı : Cemaleddin Afgani'nin Modern İslam Siyaset Düşüncesi
Savunma Tarihi : 13.12.2019
Danışmanı : Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Abdülatif TÜZER

Üye : Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE

Üye : Prof. Dr. Sezer AYAN

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Cansu ŞEN DOĞAN tarafından hazırlanan Cemaleddin Afgani'nin Modern İslam Siyaset Düşüncesi başlıklı tez, kabul edilmiştir./..../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

07/01/2020

Cansu ŞEN DOĞAN

Cansu

ÖNSÖZ

Şahsiyeti, fikrî ve siyasî eylemleriyle modern İslam düşüncesini derinden etkilemiş isimlerin başında yer alan Cemâleddîn Afgânî, hayatını İslam dünyasının sömürgeci Avrupa egemen yapısından kurtulmasına adanmış, İslam ülkelerinin kendi benliklerine dönerek zulüm ve esaretten kurtulması için hayat boyu mücadele vermiştir. XIX. yüzyılın İslam dünyası için tam anlamıyla tehlike, savaş ve hezimetlerle dolu olduğunu yaşadıklarıyla tecrübe eden Afgânî, bu şartların devamı halinde İslam ümmetinin ortadan kalkacağını hissetmiş ve bunu önlemek amacıyla çare arayışına girmiş, yaptığı seyahatlerle Müslümanları bu tehlike karşısında uyanmaya davet etmiştir.

Bu tezi almamdaki amaç ise Afgani'nin yaşadığı çağ itibariyle pek bilinmemiş olması fakat ölümünden sonra epey ses getirmiş bir şahsiyet olmasından dolayı ve hayatı boyunca esrarengiz bir kimlik sergilemiş olmasıdır.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden “*Cemaleddin Afgani'nin Modern İslam Siyaset Düşüncesi*” adlı tezimin birinci bölümünde, Cemaleddin Afgani'nin hayatı ve eserleri başlıklar halinde incelendi

İkinci bölümde, Afgani'nin siyaset anlayışı değerlendirildi.

Üçüncü bölümde, Cemaleddin Afgani'nin modern islam düşünce tarihine etkileri değerlendirildi.

Dördüncü bölümde, Afgani'ye yöneltilen eleştiriler değerlendirildi.

Çalışmam esnasında bana çalışma ortamı sağlayan, konunun tespit ve şekillenmesinde gerek kütüphanesinden gerekse engin fikirlerinden istifade ettiğim görüşleriyle çalışmama zenginlik katan kıymetli hocam Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE'ye şükranlarımı sunmak benim için mutluluk verici olmuştur.

Cansu ŞEN DOĞAN

Sivas 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
GİRİŞ	1
İBÖLÜM	3
1.CEMALEDDİN AFGANİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ	3
1.1.Yaşadığı Çağın Genel Durumu	3
1.2. Cemaleddin Afgani’nin Hayatı ve Eserleri	5
1.3. Kişiliği ve Görüşleri	12
1.4. Düşünce Sistemi	14
1.5. Yayıncılık Faaliyetleri	21
1.5.1. Urvetu’l-Vuska Gazetesi	23
1.5.2. Tabiatçılığı Reddiye.....	27
1.5.2.1. Din-Bilim İlişkisi	29
1.5.2.2. Akıl-Din İlişkisi	31
İKİNCİ BÖLÜM	33
2.AFGANİ’NİN SİYASET ANLAYIŞI	33
2.1. Siyaset Anlayışı.....	33
2.1.1.Panislamizm-İslamcılık	35
2.1.1.1.Afgani ve Panislamizm.....	38
2.1.2. Pantürkizm ve Afgani	41
2.1.3.Panarabizm ve Afgani.....	43
2.1.4. Adalet Anlayışı	44
2.1.5.İslami Reform	45
2.1.6. Milliyetçilik ve Emperyalizm Karşısında Direnişi	47
2.1.7. Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik Düşünceleri	51
2.1.8. Din ve Dil Konusundaki Görüşleri	52
2.1.8.1. Dil Birliği.....	53
2.1.8.2.Dini Birlik	54

2.2. Urvetu'l Vuska'nın Siyasi Konulu Makalelerine Genel Bakış	54
2.2.1. Anayasal Sisteme Bakışı.....	55
2.2.2. İktidarı (Mülkü) Koruma Yolları.....	56
2.2.3. Devlet Adamları ve Yöneticilerin Özellikleri.....	57
2.2.4. İslam Birliği	58
2.2.5. Irkçılık.....	60
III. BÖLÜM.....	63
3.CEMALEDDİN AFGANİ'NİN MODERN İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNE	
ETKİLERİ	63
3.1. Modernitenin Doğuşu	63
3.2. İslam Modernizminin Doğuşu	65
3.3. Afgani'nin Modern İslam Yaklaşımına Genel Bir Bakış	67
IV. BÖLÜM	71
4.AFGANİYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER.....	71
4.1. Soyu ve Ülkesi Üzerine Tartışmalar.....	72
4.1.1. İranlı Mı Yoksa Afganlı Mı?	72
4.1.2. Masonluğu Hakkında.....	78
4.1.3. Ernest Renan'a Mektubu	83
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA	95
ÖZ GEÇMİŞ.....	101

KISALTMALAR

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

İA : İslam Ansiklopedisi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

ÇEV : Çeviren

s. : Sayfa

S. : Sayı

Age : Adı Geçen Eser

Agm : Adı Geçen Makale

ÖZET

Yenilikçi hareketin liderlerinden biri olan Cemaleddin Afgani, İslam ülkelerinde bu yenilikçi arayışın vücuda geldiği dönemde ortaya çıkan önemli bir şahsiyettir. Afganistan, İran, Türkiye ve Mısır'ında aralarında yer aldığı pek çok İslam ülkesine gitmiş olan Afgani, buralarda tecdid mücadelesinde bulunmuştur. Ortaya çıktığı çağın siyasî ve sosyo-kültürel yapısı irdelendiğinde kimi radikal çıkışlarda bulunan Afgani, gittiği coğrafyaların fikir ve eylemleri üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Afgani'nin düşüncelerine dair belirli dönemlerde siyasi gruplar tarafından siyasî tercihler açısından olumlu veya olumsuz bir şekilde görüş değerlendirmeleri olmuşsa da bilimsel anlamda hala tam bir netlik söz konusu değildir. Bulunduğu coğrafyalardaki siyasi liderlerle fikri anlamda ters düştüğü için onun fikir ve önerileri tam olarak hayata geçirilmemiş olmakla birlikte nedenleri yeterince tartışılmamıştır. Ancak her türlü engele rağmen hayatının son yıllarına kadar mücadelesini devam ettirmiştir.

İslam ülkelerinde yenilikçi hareketin tutunabilmesi ve yaygınlaşabilmesinin dinin doğru anlaşılması ve doğru yaşanmasıyla mümkün olabileceğini, bunun da önce eğitim yoluyla gerçekleştirilebileceğinin farkındadır. Bu nedenle dinî, fikrî ve siyasî düşüncelerini genelde dinle ve eğitimle ilişkilendirmek veya temellendirmek ihtiyacı hissetmiş ve bu hissedişini ifadelendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cemaleddin Afgani, siyaset, felsefe, panislamizm

ABSTRACT

Cemaleddin Afghani, one of the leaders of the innovative movement, is an important figure that emerged in the period when this innovative search came in Islamic countries. Afghani who has gone to many Islamic countries, like Afghanistan, Iran, Turkey and Egypt took part in tajdid struggle there. When the political and socio-cultural structure of the era in which it emerges is examined, the Afghan, which is in radical exits, has had a significant impact on the ideas and actions of the geographies he went to. Although there were some positive or negative point of views made by political figures in terms of political choices in certain, periods, there is still no scientific clarity. His ideas and suggestions were not fully implemented and also they weren't discussed enough. As his ideas and ideas were contradictory with the political leaders in their geographies. However, despite all obstacles, he continued to struggle until the end of his life.

He is aware that the fact that the innovative movement can be held and spread in Islamic countries and he is also aware that it can happen only with education through the correct understanding and experience of religion. For this reason, he felt the need to relate or base his religious, intellectual and political thoughts on religion and education and expressed his feelings.

Key Words: Cemaleddin Afghani , politics, philosophy, panislamism

GİRİŞ

Bugün İslam dünyası yoğun çatışmaların ve karışıklıkların olduğu bir yer hâline gelmiş durumdadır. İslam dünyasındaki bu çatışmaları salt medeniyetler çatışması olarak görüp, Müslüman dünyanın kendi bünyesinden kaynaklanan problemleri göz ardı etmek elbette ki zihin dünyamızdaki özellikle bilişsel çelişkileri hafifletici bir etki gösterebilir; ancak problemin çözümüne yönelik bir katkı sağlamayacağı aşikârdır.

Müslümanlar arasındaki bölünmüşlüğü, parçalanmışlığı hep dış sebeplerden kaynaklanan, büyük devletlerin entrika ve oyunları olarak görmek/göstermek günü kurtarmak ve sorunun üzerini örtmekten başka bir işe yaramayacaktır. Bizim daha ziyade Müslümanlar arasında bölünme ve parçalanmaya/tefrikaya yol açan faktörler üzerinde düşünüp özellikle bünyede kangrene dönüşen hastalığa doğru teşhis koyup sonrasında da bir bakıma tedavi yöntemleri üzerinde düşünmemiz gerekmektedir. Bu çerçevede on dokuzuncu asrın İslam âlimlerinden biri olan Cemâleddîn Afgânî'nin fikirleri üzerinde yeniden düşünmek önem taşımaktadır.

Cemâleddîn Afgânî (1839-1897) hakkında çok şey yazıldı; ama her şeye rağmen onunla ilgili sır perdesi hâlâ aralanmış değildir. Hayatının karanlıkta kalan noktaları üzerindeki spekülasyon devam etmektedir. Ancak bizi burada onun hayatı ile ilgili bilgilerden ziyade düşünceleri ve yarattığı tesirler ilgilendirmektedir. Afgânî'nin düşüncelerini anlayabilmek için yaşadığı dönemin koşullarını iyi bilmek gerekir. Onu, günümüz şartlarında değerlendirdiğimizde fikirleri arasında çelişkiler olan tutarsız bir bilgin, bir kışkırtıcı, din düşmanı, mason vs. gibi ithamlarda bulunmak kolaylaşır. İşin başında şu tespitin yapılması lazım: Cemâleddîn Afgânî, bir kriz döneminin siyaset ve düşünce adamıdır. Onun düşünce yapısını incelerken siyasi kimliğinin her zaman dikkate alınması gerekir. Afgânî'nin hayatı düşüncesiyle tam bir uyum içindeydi. Onda teori ve pratik birbiriyle çok yakından bağlantılıydı. Onun başlıca iki amacı vardır:

1. İslam'ı harekete geçirmek, ıslahat yapmak ve Müslümanlara medeniyet yolunu göstermek.

2. Müslüman ülkeleri Avrupalıların siyasi ve iktisadi baskısından kurtarmak.¹

XIX. yüzyılda Batı'nın askeri, siyasî ve kültürel nüfuzu artarken, İslam toplumları her bakımdan geri kalmıştır. Skolâstik medrese eğitimi İslam düşüncesini zayıflatmış, Müslümanlar Batı'dan gelen etkilere karşı savunma oluşturabilecek güçlerini dahi yitirmişlerdir. Bu nedenle XIX. yüzyıl İslâm âlemi için kesin bir dönemeç noktası oluşturmuştur denebilir. Böyle bir ortamda bazı Müslüman aydınlar dinî alandaki yozlaşmaları geri kalmışlığın nedeni olarak görmüş ve dini bakımdan birleşmeyi güçlenme ve kurtuluş yolu olarak öne sürmüşlerdir. Bu doğrultuda İttihad-ı İslam düşüncesiyle adından söz ettiren Cemaleddin Afgani, gerek İslâm ülkelerinde vermiş olduğu vaazlar, gerekse Batı ülkelerinde çıkartmış olduğu dergilerle, İslam'ın özüne dönüş noktasında Müslümanları aydınlatmaya çalışmıştır. Afgani'nin dönemin şartlarına uygun olarak yürüttüğü siyasal ve toplumsal mücadeleleri, Müslümanları kaybettiği eski prestijli günlerine kavuşturabilme amacı güttüğünden büyük önem kazanmıştır.²

¹ Alperen, Abdullah, "Assessments on Jamaluddin Afghani's Islamic Union within the Perspective of the Contemporary Problem of Disintegration in The Muslim World", Journal of Faculty of Theology of Bozok University,2015/7, s.81

² Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani Ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara 2012, s.III.

I.BÖLÜM

1.CEMALEDDİN AFGANİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.Yaşadığı Çağın Genel Durumu

19. yüzyıla damgasını vurmuş bir eylem ve siyaset adamı olan Afgani'nin yaşadığı dönemin şartlarından bahsetmemiz onun fikirlerini ve bu fikirleriyle o dönemde ün kazanmasının nedenlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

19. asrın ortalarında miladi 1857 yılında İngiltere Hindistan'ı istila etmiştir. Yönetim resmen, 31 Aralık 1600 yılında kurulan ve 1689 yılında başka bir şirketle birleşen Doğu Hint Şirketi'nden Britanya Krallığı'na geçmiştir. Böylece miladi 16. asrın başlarında kurulan büyük İslam devleti yıkılmıştır. Orta Asya'da bu devleti kuran Timurlenk'e nispetle Timurlular veya Moğol devleti olarak anılan Hindistan'daki İslam devleti son bulmuştur. O günkü diğer iki devlet ise İran'da Safevi devleti ile Anadolu ve Doğu Avrupa'da bulunan Osmanlı Türk devletidir. Aynı yıl, yani, 1857 yılında Fransa Cezayir'i Sahra'ya kadar tamamen işgal etmiştir.³

Fransa'da gerçekleşen ihtilale kısa sürede Avrupa ülkelerinde de etkili olmuştur. Bundan en çok da Osmanlı ve Avusturya-Macaristan gibi imparatorluklar etkilenmiştir. Avrupa'da meydana gelen diğer bir gelişme ise Sanayi Devrimidir. Bu devrimle ham madde ihtiyacı artmış bunu karşılamak için de Asya, Afrika ve Orta Doğu toprakları sömürgeci güçlerin emperyalist hareketleriyle karşı karşıya kalmışlardır.⁴

İki buçuk asır sonra, yani miladi 17. asırdan 19. asrın ikinci yarısına kadar Hristiyan Batı emperyalizmi, Orta ve Doğu-Asya'da Müslümanları tamamen egemenliği altına alarak Afrika'da kendisine köprübaşı edindiği ve Uzak-Doğu bölgesinden İslam dünyasının kalbine ve resmi merkezine kadar nüfuzunu

³Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.7

⁴Pervane Bayram, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, *Journal of Qafkaz Üniversitesi*, Sayı 10, Cilt 1, 2002, s.3

genişletme imkânı bulmuştur. Böylelikle İslam dünyasını Doğu'dan ve Batı'dan olmak üzere çember içine almış ve bu çember arasında kalan diğer İslam toplumlarına türlü hile ve komplolarla sızmaya çalışmıştır. Söz konusu toplumlar Batı'nın bu sistemli saldırıları karşısında yeterli bir donanıma ve hazırlığa sahip olmadıklarından dolayı sarsıldılar ve giderek Batı emperyalizminin etki alanı içine girmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde ise, yenik düşen İslam dünyası bütünüyle Batı emperyalizminin etkisi altına girmiştir.⁵

19.yüzyılın ikinci yarısından sonra, jeopolitik nedenlerden dolayı Ortadoğu ülkeleri ile diğer İslam ülkeleri, Batı'nın özellikle de İngiltere'nin sömürgeci saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu bölgelerin sömürgecilerin gözdesi olma sebebi Uzakdoğu ve Hindistan'a giden yolların buralar üzerinden geçmesidir. Sömürgeci güçler bu coğrafyalarda kendi çıkarları adına sürekli işbirliği içerisinde olmuşlardır. Okullar, misyoner teşkilatlar gibi yollarla halkı sürekli kontrol altında tutmuşlardır. Fransa Kuzey Afrika'yı; İngiltere ve Fransa Mısır'ı; İngiltere, İran ve Afganistan'ı sömürsü altına almıştır.⁶

Sömürgecilik hareketleri İslam dünyasını olabildiğince etkisi altına almıştır. O dönemlerde İslam dünyası zayıflamış, bilinçsizleşmiş ve aralarındaki birliği kaybetmiş bir halde olunca bu da sömürgeciler için fırsata dönüşmüştür. Ümmetin emperyalistlerin elinde oyuncak olduğunu gören Cemaleddin Afgani milletin sıkıntılarına çare bulmak için kolları sıvamıştır.⁷

Afgani yaşadığı dönemde yürütülen sömürge hareketlerinden rahatsız olduğunu ve Müslümanların bu duruma kayıtsız kalmamaları gerektiğini şu sözleriyle ifade eder: *“Ey Müslümanlar! Siz insan değil de sinek olsaydınız vızıldınız İngilizlerin kulağını sağır ederdi. Ey Hintler! Sizler su kaplumbağası olsaydınız İngiltere adasını yerinden söker denize batırırdınız.”*⁸ Emperyalist hareketlere karşı halkı uyarıcı ve cesaretlendirici sözlerdir bunlar.

⁵Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarıms, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.9

⁶Muhammed el-Behiy, A.g.e., s.9

⁷Serdar Bekâr, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.95

⁸Hayreddin Karaman, *“Cemaleddin Afgani”* TDV., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.457

Bu fikirlere zıt olarak Afgani'nin sömürgeciliğe karşı olmadığını aksine, Müslümanların çağdaş sömürgeciliğe ve baskılara başkaldırma azimlerini kırmak üzere A.B.D gizli servisinde yönlendirildiği iddia edilmiştir.⁹ Bu değerlendirmeler karşısında, Afgani ile ilgili kaynaklar kullanılırken siyasi etkinin, düşmanlık veya sevgiden kaynaklanan duygusallığın göz önüne alınması gerekir ve yorumlar karşısında daha ihtiyatlı davranılması gerekmektedir.¹⁰

Bir düşünürü, yazar ve lideri, yaşadığı zamanın şartları, toplumun o tarihteki görüşleri, beklentileri ve ihtiyaçları içinde görerek ele almak ve o şekilde değerlendirmek gerekir. Düşünceyi geliştirdiği sosyal ortamdan ayırt ettiğimiz zaman yanlış yorumlamak ve anlamak tehlikesi büyüktür.

1.2. Cemaleddin Afgani'nin Hayatı ve Eserleri

Cemaleddin Afgani Afganistan'ın başkenti olan Kabil'e bağlı Kunar'ın Sa'dabad (İran'ın Hamedan şehri yakınındaki Esedabad köyünde) 1838 yılında doğmuştur. Bütün kaynaklar Afgani'nin 1838 yılında doğduğunda hem fikirdir fakat asıl tartışma doğum yeri söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Babası Safder, Kunar'ın ileri gelenlerinden olup soyu Hz. Hüseyin'e dayanır. Babası ona İslami, güzel bir terbiye vermeye gayret etmiş ve memleketlerinde âlim ve emirlerin gördükleri bir eğitim vermeye çalışmıştır.¹¹

Afgani sağlam bir fitrata ve parlak bir zekâyâ sahiptir. Cesaret ve seçkinlik alametleri küçüklüğünde kendini göstermiştir. Önemli bir kişilik ve âlim bir zat olan babası Safder'in Afgani'nin eğitiminde önemli yeri vardır. Küçük yaşında babası ile Kabil'e gelmiş, ilk eğitimini orada almıştır. Sekiz yaşında eğitime başlamış, on sene devam ederek İslam ilimlerini Kabil medresesinde öğrenmiştir.¹² Arapçayı ve Farsçayı da öğrendiği gibi Fıkıh ve Usulü, Tarih, Mantık, Felsefe, Matematik

⁹Taceddin Şimşek, Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi, (Ders Notları) s.46

¹⁰Reşid Rıza, *Gerçek İslam'da Birlik*, Çev. Hayreddin Karaman, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s.23

¹¹Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.19

¹²Osman Keskiöglü, "*Cemaleddin Afgani*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1962, s.92

Astronomi, teorik ve pratik tıp ilimlerini tahsil etmiştir. On sekiz yaşına geldiğinde bu ilimlerin tümünde ileri bir seviyeye ulaşmıştır.¹³

Afgani, seyahatlerine on sekiz yaşından itibaren başlamış; Hindistan, Mekke ve Afganistan'dan başlayarak dünyanın neredeyse yarısını gezmiştir. Afgani, ilk olarak Hindistan'a gitmiş, orada iki yıl kadar kalarak Avrupa bilim ve edebiyatını tanımış ve eskiden beri zihninde taşıdığı, hayalini kurduğu ıslahat düşüncesini de burada netleştirmiştir. Daha sonra hac için pek çok yeri dolaşarak Mekke'ye gitmiş ve muhtemelen kafasındaki Haremeyn merkezli bir İslam birliği kurma düşüncesi burada filizlenmiştir.¹⁴

Afganistan'a döndüğünde 1826-1863 yılları arasındaki Afganistan hükümdarı olan Emir Dost Muhammed Han hükümetinde görevlendirilmiş ve hatta Afgani burada Afganistan'ın şehirlerinden biri olan Herat'ın fethedildiği savaşa dahi katılmıştır. 1863 yılında Emir Dost Muhammed Han öldükten sonra yerine, veliahtı Şir Ali Han (Dost Muhammed Han'ın üçüncü oğlu) geçmiştir. Ali Han ve iki kardeşleri arasında anlaşmazlık çıkınca Afgani üç kardeşten biri olan Muhammed Azam'ın tarafını tutmuştur. Çünkü onu daha yenilikçi ve yararlı görüyordu. Muhammed Azam seçimleri kazanınca kendi yanında Afgani'nin itibarı çok yükselmiş ve Afgani'yi başbakan tayin etmiştir.¹⁵ Daha sonra Muhammed Azam'ın öldürülmesi ve İngilizler'in desteklediği Şir Ali'nin başa geçmesiyle kendisine zarar verileceğini sezen Afgani 1869'da Hindistan'a geçmiştir. Afgani'nin ünü buradaki halk arasında da yayılmıştır. Hindistan halkı onu çok iyi karşılamış fakat İngilizler Hindistan'da Afgani'nin varlığının kendilerinin siyaseti açısından tehlikeli olduğunu sezince Afgani'yi Süveyş'e giden bir gemi ile Mısır'a göndermişlerdir.

Mısır'a gelince kırk gün kadar burada kalmıştır. Bu süre içinde Ezher Camii'ne gidip gelmiştir. Pek çok öğrenci onunla tanışmış ve Mısır'da kaldığı süre boyunca öğrenciler ondan ders okutmasını istemişlerdir. Yani Afgani ders okutacak

¹³Muhsin Abdulhamid, *A.g.e.*, s.19

¹⁴Pervane Bayram, "Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri", *Journal of Qafkaz Üniversitesi*, Sayı 10, Cilt 1, 2002, s.2

¹⁵Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.20

kadar iyi bir ilme sahiptir. Sonra Hicaz'a gitmekten vazgeçip İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmıştır.¹⁶

İstanbul'a ulaştıktan birkaç gün sonra Sadrazam Ali Paşa ile görüşebilmiştir. Kısa zamanda İstanbul'da Büyük Maarif Meclisi üyeliğine atanmıştır. Temelde kültür sahasında çalışıyor, siyasi çalışmalarını ise ikinci planda değerlendiriyordu. Tüm konferans, konuşma ve söyleşilerinde odak noktasını İslam'ı eylemsizlikten kurtarmak, düşünce alanını hurafelerden arındırmak ve İslam düşüncesinin akli boyutlarına değinmek oluşturuyordu. Sahip olduğu faziletler sebebiyle insanların kalbi Afgani'ye yöneliyordu. Kıyafetleri kıyafetlerine, adetleri adetlerine, dili dillerine uymamasına rağmen onun ünü aralarında yayılmış ve fikirlerine, ilmine ve dindarlığına güvenmişlerdir. Ama işler iyi gitmemeye başlamıştır. Onun son derece mantıki düşünceleri ve görüşleri bazı çevrelerin haset ve öfkeyle dolmasına yol açmıştır.¹⁷ Afgani'nin İstanbul'a ilk gelişi olmasına rağmen bu kadar kısa zamanda yüksek eğitim kurumlarına tayin edilmiş olması da biraz kuşkuyla yaklaşılabilecek bir konu olabilir.

1871 yılında Kahire'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Afgani'nin Mısır'daki faaliyetleri kendisinden sonra Türk ve İslam âlemi üzerinde ayrıca öğrencileri ve yandaşları arasında da etkili bir iz bırakacaktır. Başta Ezher'in önemli âlimlerinden olacak olan ve daha sonra uzun yıllar Mısır müftülüğü yapacak olan Muhammed Abduh olmak üzere birçok öğrencisi Afgani'nin Mısır'daki evine gelerek dersler almaya başlamıştır. Afgani, adeta bunların gayri resmi öğretmeni olmuştur. Evine sürekli gelenlerin birçoğu gayr-i Müslim olup bunlar içinde birçok Yahudi ve Hristiyan vardı. Evinde verilen bu dersler daha çok felsefe, kelam, fizik konularıyla ilgili olmuştur.¹⁸

Buradan da anladığımız gibi Afgani'nin yaşamı hakkında birbirinden tamamen farklı ve zıt görüşler mevcuttur.

¹⁶Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.9-10

¹⁷Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.17

¹⁸Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.37

İslam dünyasında yaygınlık kazanan ve etkisini hala sürdürdüğü reformculuk veya tecdid hareketi adıyla bilinen akımın temsilcisi olarak Cemaleddin Afgani'yi görmekteyiz ve bu akımın temellerini Mısır'da geçirdiği bu yıllarda atmıştır.¹⁹

Afgani'nin siyasi yazıları Mısır'da büyük tepkiler doğurmuştur. Çünkü İngiltere'nin doğuya hâkim olmak için kurduğu planları açığa çıkarıyordu. Bunun üzerine hükümet Afgani'nin kendisi için oluşturduğu tehlikeyi sezince Bakanlar Kurulu onun Mısır'dan çıkarılması kararını almıştır ve Hindistan'a gönderilmiştir.²⁰

Cemaleddin Hindistan'da İngiliz yönetimi tarafından üç yıl Haydarabad'da zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Yakın dostlarından çok az kişi hariç, kimsenin ziyaret etmesine izin verilmemiştir. Bu süre içerisinde Er-Reddiye Ale'd-Dehriyyin yani maddecilere reddiye adlı kitabını kaleme almıştır. İngilizlere ve onların kuklası durumunda bulunan Hidiv'e karşı ortaya çıkan, Afgani'nin talebelerinin gerçekleştirmesinde büyük rol oynadığı Urabi ayaklanmasının bastırılmasından sonra, Afgani'ye Hindistan'dan ayrılma izni verilmiştir. Fakat İslam ülkelerine girişi yasaktır. Afgani, İngiltere'ye gitmeyi tercih etmiştir. Orada da çok kalmış, düşüncelerini yaymaya, İngiltere'ye karşı mücadelesini sürdürmeye ve kendisini saran tehlikelere karşı İslami kamuoyunu harekete geçirmeye daha elverişli gördüğü Paris'e gitmiştir.²¹

Afgani, Paris'e gelince öğrencisi Muhammed Abduh'u yanına davet eder ve birlikte bir cemiyet kurarlar. Bu cemiyete el-Urvetu'l-Vuska adını verirler. Bu, o dönem için önemli bir gelişmedir. Daha sonra bu cemiyet, Afgani ve Abduh'un çabaları sonucu aynı isim altında bir gazete yayınlanmaya başlayacaktır. Gazetenin hedefi ise Müslümanların uyanması, Doğunun bir an önce kendine gelip sömürgecilerden kurtulması ve İslam ülkelerinde çeşitli ıslahatların yapılmasını sağlamaktır. İngilizler, söz konusu gazetenin İslam ülkelerine girmesinin kendi sömürge politikasına zarar vereceğini düşünerek, Mısır, Hindistan ve hatta Osmanlı

¹⁹A.g.e., s.39

²⁰Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.25

²¹A.g.e., s.25

ülkesinde gazetenin yasaklanması için girişimlerde bulunmuşlar. Böylece gazete on sekiz sayı yayımlandıktan sonra bir daha yayınlanamamıştır.²²

Urvetü'l Vuska'daki ve Paris gazetelerindeki yazılarından, Renan'a yazdığı reddiyesinden ve Paris'te tanıştığı genç Türk aydınları vasıtasıyla edindiği çevrelerde Afgani'nin şöhreti iyice artmış ve seyahatlerine devam etmiştir. İlk olarak Londra'ya sonra da Tahran'a varır. Afgani, İran şahı Nasırüddin Şah'ın davetiyle Tahran'a gitmiştir. Her yerde ve her defasında olduğu gibi İran'da da ilk başta şah ve çevresindekiler tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Şah onu özel müşaviri yaparak Harbiye Nezareti ile ilgilenmesini ister. İranlı aydınlar da Afgani'nin çevresinde toplanarak fikirlerinden faydalanmaya başlarlar.²³ Bu aydınlar Afgani'nin Şah'ı ülke şartlarının değiştirilmesi ve yönetim esaslarının ıslah edilmesi konusunda ikna etmesini istediler. Ancak Afgani'ye son derece nefret ve kin besleyen başbakan Mirza Ali Asgar başta olmak üzere, diğer fesatçılar ona karşı Şah'ı kuşkulandırmayı ve tahrik etmeyi başarmış, Şah ile arasında geçen konuşmadan sonra, onun ülkede krallık için son derece tehlikeli birisi olduğuna dair Şah'ı ikna etmişlerdir.²⁴

Bunun sonucunda Şah Afgani'den iyice nefret edip kendisinden yüz çevirmiştir. Afgani bunu hissedince, kendisinden Şah Abdülazim'in beldesine²⁵ gitmek üzere izin istemiştir. Bu türbe Tahran'a yirmi kilometre uzakta bulunuyordu. İzin aldıktan sonra Afgani oraya gitmek üzere yola çıkmıştır. Afgani'nin peşinden ulema, ileri gelenler ve meşhurlardan büyük bir kalabalık da hareket etmiştir. Afgani kendisiyle birlikte bulunan bu topluluğa hitap edip, onları yönetimlerini ıslah etmeye teşvik ediyordu. Orada herkes Afgani'nin konuşmalarının tesirinde kalmış ve hepsinin kalbinde bağımsızlık fikri canlanmıştı. Bağımsızlık ruhu, ülkenin doğu ve batısına, kuzey ve güneyine sıçradı. Afgani'nin İran'ı ıslah etmedeki kararlılığı her tarafa yayıldı. Nasırüddin Şah bunun sonuçlarından ürkmüş ve Şah Abdülazim'in

²²Muhammed Ajmal Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslam ve Diğer Dinler ile İlgili Görüşleri*, Selcuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s.7

²³ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani" TDV., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.459

²⁴ Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev.İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.32

²⁵Söz konusu yer bugün Tahran sınırlarına bitişik tarihi Rey şehri olup, Şiilerce mukaddes kabul edilen, imamlar soyundan Şah Abdülazim'in türbesi burada bulunmaktadır. Dokunulmazlığı olduğundan Afgani'nin buraya gitmek istediği tahmin edilir. Afgani bu türbede yaklaşık yedi ay kalmıştır.Bkz., Muhammed Mahzumi Paşa, s.99

beldesine beş yüz atlı göndermiştir. Bunlar hasta halde bulunan Afgani'yi yatağından alarak, kırk derece ateşle sıtmadan kıvrandığı halde götürdüler. Afgani'nin İran'dan bu şekilde sürülmesi haberi yayılır yayılmaz, sevenleri ve müritleri Şah yönetimine karşı ayaklandı. Hayatı hakkında çok endişelenen Şah, gereken tedbirleri almıştı ama bunlar Şah'a en ufak bir fayda sağlamadı. Çünkü bir süre sonra bir İranlı tarafından öldürüldü.²⁶ Öldüren kişi (Mirza Rıza Kirmani) Şah'a hançeri saplarken şöyle demiştir: “*Al, bu da Cemaleddin'den*”²⁷ Şah'ın öldürülmesi olayı Abdülhamid'in Afgani'ye karşı tavrının değişmesine yol açmıştır. Çünkü Şah Afgani'nin kendisiyle uğraşmamasını dönemin İstanbul elçisi aracılığıyla Abdülhamid'den istemiş, Abdülhamid de bu konuda Afgani'yi uyarmıştır. Fakat Şah'ın öldürülmesi esnasında söylenen bu söz dikkatleri Afgani üzerinde toplamaktadır ve belki de Afgani zan altında bırakılmıştır. Abdülhamid de çareyi halkla Afgani'nin daha az görüşmesinde bulmuştur ve Nişantaşı'nda tahsis ettiği konakta onu göz hapsinde tutmaya başlamıştır.

1892'de Abdulhamid tarafından İstanbul'a çağrılan Afgani'ye bir ev, maaş tahsis edildi. Abdulhamid Osmanlı hilafet bayrağı altında bir İslam birliği düşünüyor ve Afgani'nin kendisine yardımcı olabileceğini umuyordu. Fakat fikirleri tam bir birlik sağlayamadı. Çünkü Abdulhamid'in İslam birliği fikri saltanatın devamı için düşündüğü politik bir yaklaşımken, Afgani için İslam birliğinin kurulması İslami ve ilkeli bir amaçtı.²⁸

Bu süre içinde Afgani çok sigara içtiği için boğaz kanserine yakalanmış, Abdulhamid özel doktorundan onu ameliyat etmesini istemiş ama kanser yayıldığı için ameliyat bir işe yaramamış, Mayıs 1897'de vefat etmiştir.²⁹ Onu ameliyat bahanesiyle Abdulhamid'in öldürttüğü ya da şeyhin onu zehirlettiği gibi rivayetler de vardır.

²⁶Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.38-39

²⁷Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev.İbrahim Sarmış, Fecri Yayinevi, Ankara 1991, s.34

²⁸Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.100

²⁹Muhsin Abdulhamid, A.g.e., s.34

1944 yılında, Afgani'nin kemiklerinin Nişantaşı'ndaki mezarından çıkarılarak Afganistan'a gönderilmesi olayıyla ilgili, A. Adnan Adıvar, "Kemiklerini Uğurlarken" adlı makalesinde Afgani'nin milliyeti ile ilgili tartışmaları özetler. Onun Afgan, Arap, Türk, Hint ve nihayet Farisi³⁰ milletine mensup olduğu konusundaki iddialara atıfta bulunur. "Böyle büyük insana her milletin sahip olmak istemesi normaldir."³¹ der. Çünkü bazı İslam büyüklerinin böyle yerlerde kabir ve makamlarının olması o milletin kültürel zenginliğinin göstergesidir.³²

İslam milletleri Afgani'ye sahip çıkma yolunda pek yarışmamışlardır fakat hayatı hakkında değişik rivayetleri kendisinden duyanlar onları nakletmişlerdir. Kendisinin İranlı kimliğinin tartışma götürmez bir hakikat olduğunu, bununla ilgili birçok deliller bulunduğunu hatırlatalım. İçerisinde bulunduğu topluma veya muhatabına göre kendisine uygun bir milliyet isnad edilen Afgani'nin bu yalanlarının sabit olduğunu, çelişkili ifadelerin kaynağının bizzat kendisi olduğunu tekrar edelim.³³

Cemaleddin Afgani'nin hayatını Arapça yazan, hatta ilk yazan Muhammed Abduh'tur. Ondan önce istisnasız hiçbir dilde bu konuda bir çalışma olmamıştır. Muhammed Abduh, ilk hali on bir sayfa olan bu kısa biyografide şöyle söze başlamıştır:

"Bizim bu erdemli şahsiyetin hayatı hakkında birtakım açıklamalar yapmamız gerekiyor. Çünkü insanlar onun hakkında görüş ayrılığına düştüğünü, durumu bilme konusunda aralarında zıtlıklar oluştuğunu ve ondan bahseden haberleri kapışmak üzere yarışanların zihinlerinde çelişkiler belirlediğini müşahade etmekteyiz. Sanki o, herkesin zihni durumuna uygun olarak gerçekleşen bir külli hakikat veya her zihin kapasitesine göre farklı şekillenen ruhani bir güç idi. Hâlbuki özü berrak ve sabıka kaydı tertemiz olan bu zata, kuruntuya kapılanların kuruntuları

³⁰M.Ö. 515 - M.S. 70 dönemlerinde İsrailoğulları içinde doğan bir Yahudi toplumsal hareketi, düşünce okulu ve siyasi grubudur.

³¹Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.32

³²A.g.e., s.32

³³A.g.e., s.32

da kötü beklenti içinde olanların beklentileri de dokunamıyordu. Biz burada, uzun zaman süren beraberliğe ve eksiksiz bilgiye dayanarak onu kısaca anlatacağız."³⁴

1.3. Kişiliği ve Görüşleri

Afgani'nin kişiliğini en iyi şekilde öğrencisi Muhammed Abduh (1849-1905) ifade etmiştir. Ona göre Afgani sağduyulu, sert mizaçlı, oldukça azimli, atılgan, çok çalışkan, Allah'a güveni tam, dünyaya karşı hırsı az, kibir ve böbürlenmeden uzak ve maddiyattan kaçınan biridir. Afgani hayatını özgürce sürdürmeyi arzuladığından evlenmemiş, herhangi bir rütbe ya da mevkiye gönül bağlamamıştır. Afgani'nin gündeminde doğu ülkelerinde hâkim olan Britanya Devleti'nin gücünü yok etmek, İslam toplumlarının tepesinde sallanan İngiliz bayrağının saygınlığını yok etmek ve onları bu idareden kurtarmak vardır.³⁵

G. Brown'a göre Cemaleddin Afgani hem filozof hem topluluk karşısında etkili konuşan hatip hem de gazetecidir. Fakat her şeyden evvel, kendisini sevenlerce, büyük bir İslamcı ve karşı çıkanları tarafından da tehlikeli bir politikacı olarak görülmüştür. Yazıları ve konuşmaları, onun İslam felsefesini özellikle İbn-i Sina'yı iyi bildiğini göstermektedir. Etkileyici bir hitabete sahip olup atılgan, sokulgan, maceracı fakat son derece geçimsiz ve iddiacı bir mizaca sahip olup büyük fikirler ve davalar peşinde koşan bir kişiliği vardır.³⁶ Siyasi hedeflerine ulaşmak için son derece hırslıdır. Davasının gerçekleşmesi konusunda bir ışık görünse ona ulaşmak için hemen koşmaktadır. Hedeflerine ulaşamamasının çoğu sebebi; bu aceleci tutuma sahip olmasıdır. Dünyaya karşı hırsı oldukça azdır, dünyanın geçici zevklerinden ve aldatıcı süsünden de uzaktır. Büyük işler için yanıp tutuşur, küçük işlerden de kaçınıp durmaktadır. Son derece cesur ve atılgandır. Ölümünden korkmayan, sanki onu tanımayan bir cesarete sahiptir. Ancak sert karakterli bir kimsedir. Çoğu kez aklın yücelttiğini öfke ve hiddet yıkmaktadır.³⁷

³⁴Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.17-18

³⁵Muammer Esen, *Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006, s.35

³⁶Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.66

³⁷Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.13

Afgani'nin sürekli ikamet ettiği özel bir yeri olmamıştır. Çocukluğundan itibaren gezgin hayatı gibi bir hayat sürmüş ve birçok ülkeyi gezmiştir. Bulduğu ülkelerin gazetelerinde yazılar yazıp konferanslar vermiş, pek çok din, bilim ve siyaset adamıyla tanışmıştır. Ayrıca Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca'yı iyi bildiği ve Rusça da konuşabildiği söylenir. Felsefe ve tarih gibi alanlara aşinalığı, Kur'an ve hadis bilgisi onu her konuda konuşmaya cesaretlendirmiştir.³⁸

Afgani'nin çağdaş Arap dünyasını ve özellikle Mısır'ı uyandırıp harekete geçirmede önemli bir yeri ve rehberliği vardır. Mısır'da yaklaşık sekiz yıl kalmış olmasına rağmen, bu yıllar boyunca bazı Mısırlı aydınların enerjilerini ateşleyen bir kıvılcım olmuş; onların dağınıklığından kurtulup toparlanmalarını ve ortak hareket etmelerini sağlamıştır. Daha sonra Muhammed Abduh'tan Sad Zağlul'a kadar öğrencilerinin tümü donukluğa, işgale, uyuşukluğa ve geri kalmışlığa karşı başkaldırı ve isyanın önderleri olmuşlardır.³⁹

Cemaleddin Afgani'nin ilgisi sadece Mısır ile sınırlı kalmamış; bu ilgiyi İran, Afganistan, Türkiye, Hindistan, Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki hayatına da paylaştırmıştır. Bulduğu bu ülkelerin hepsinin geçen asırdaki tarihinde onun parmak izleri vardır. Çağdaş bir araştırmacının dediği gibi onun yaptığı seyahatler isteği dışında gerçekleşmiştir. Çünkü o gittiği ülkelerin pek çoğunda istenmeyen bir adamdır. Bununla beraber, onun olmazsa olmaz hedefi, bir arkadaşına yazdığı mektubunda ifade ettiği gibi "yol göstermek ve ıslah etmek"tir. Onun tebliğ ve ıslahının baştan sona iki hedefi vardır: Müslümanları uyandırmak, geri kalmışlık ve yabancı işgalinden kurtarmaktır.⁴⁰

Zihniyet ve mizaç olarak Afgani, aktivist, harekete geçirmeye çalışan, mümkün olan en kısa zamanda Müslümanları inandığı şekilde güçlendiren bir kişiliğe sahiptir ve İslam'da reform istemiştir.⁴¹ Afgani, bütün gayretlerini aklın prensiplerinden hareket ederek akli kuruntulardan kurtarma üzerine yoğunlaştırmıştır. Buna dayalı olarak aklın prensipleri üzerinde çalışmış ve

³⁸Muammer Esen, A.g.e., s.36

³⁹Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.22

⁴⁰A.g.e., s.13

⁴¹A.g.e., s.74

görüşlerinin aydınlanmasına vesile olmuştur. Afgani, öğrencilerini dini, felsefi ve edebi konularda makaleler yazmaya ve kitaplar telif etmeye teşvik edip durmuştur. Öğrenciler, onun görüşü doğrultusunda büyük gayretle çalışmış ve birçok başarıya imza atmışlardır. Afgani'nin bu gayretiyle Mısır'da yazı, basın ve yayın hayatı oldukça ilerlemiştir. Buna rağmen bazı çevreler, Afgani'yi ve onun öğrencilerini birtakım felsefe kitaplarını okumasını bahane ederek çekememişlerdir.⁴²

Cemaleddin Afgani'nin oldukça hareketli olan hayatını yönlendiren renkli bir kişiliği vardır. Değişik çevrelerle kısa zamanda anlaşabilen, onlarla dostluk kurabilen bir şahsiyetle karşı karşıyayız. Ömrü boyunca yazıları ve hitapları ile bir “İslam mücahidi”, “İslam'ın ihyası için hayatını tehlikeye atmaya hazır bir fedai” olduğunu her fırsatta söylediği halde; dostlarının ve çevresindekilerin çoğunun, İslam ülkelerinde bulunduğu dönemlerde dahi, gayri Müslümlerden olması dikkati çekmektedir. Mesela Mısır'da kurduğu gizli örgütlerin, çıkardığı İslam ağırlıklı gazetelerin yazarları ve yöneticilerinin çoğu Yahudi, Ermeni gibi gayrimüslim idi. Diğer ilginç olan yönü ise, ömrünü Müslüman ülkelerin bağımsızlığı ve İngiliz sömürgeciliğine karşı amansız mücadele ile geçirdiği halde, en büyük toleransı İngiltere'den veya İngiliz dostlarından görmesidir.⁴³

1.4. Düşünce Sistemi

Cemaleddin Afgani İslam dünyası için iki şeyi hedeflemektedir: Birincisi Batı egemenliğinden, emperyalizmden kurtulmak, ikincisi ve belki de daha önemlisi bu egemenliğe sebep olan içsel bozuklukları ıslah etmektir. Onun mücadelesini şu beş temel unsur altında toplayabiliriz:

- Kur'an ve sünnete dönüş.
- İslam öğretilerinin Kur'ani bir akılla yorumlanması.
- Müslümanların toplumsal ve fikri özgürlükleri için sömürü ve baskıya karşı savaşıması.
- Kaza ve kadere boyun eğmeyi ve köşeye çekilmeyi, uyuşukluğu yaratan ruh haliyle mücadele.

⁴²A.g.e., s.20

⁴³Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.65

- İslam dininin Müslümanlara kılavuz olmaya, onların güçlenmesini ve ilerlemesini sağlamaya özsel olarak yeterli olduğu inancı.⁴⁴

Afgani'nin hayat boyu verdiği mücadelenin amacını Muhsin Abdülhamit *er-Reddi ala'd-Dehriyyin, el-Urvetu'l-Vuska*, Mahzumi Paşa'nın kaleme aldığı *Afgani Hatıraları*, Abdulkadir el-Mağribi ve Şekip Arslan gibi öğrencilerinin aktardığı konuşmalarından anlayabiliriz. Afgani Müslümanları Kur'an ve Sünnete dönmeye, bu ikisine ters düşecek her türlü düşünceyi terk etmeye çağırmıştır. Emperyalistlerin İslam dünyasında yaymaya çalıştıkları materyalist akımlardan Müslümanları uzak tutmayı hedeflemektedir. Kuran'ın anlaşılmasının en ideal yöntem olduğuna inanmış ve siyasette, ilimde, felsefede, sanat ve ticarete diğer dünya milletlerini geride bırakan İslam dünyasının önde olmasında, Kur'an'dan geçmiş bir tecrübenin olduğunu bütün Müslümanlara anlatmıştır. Müslümanları sanat ve teknolojiye götürecek araçlara sarılmaya çağırmıştır. Güçlenmeleri, emperyalistlerin karşısında sarsılmamaları ve dünya milletlerinden geri kalmamaları için ticareti bilimsel esaslara oturtmak istemiştir. İslam hilafetini güçlendirmek, İslam'ın birliği farz kılması gerçeğinden yola çıkarak, İslam birliğine çağırıştır.⁴⁵

O, mevcut dinamikleri harekete geçirebilmek ve sorunları çözebilmek için ilk olarak Müslümanları Kur'an üzerinde düşünmeye çağırıştır ve Kuran'ın inme sebebinin insanların onu okuyarak anlaması olduğunu belirtmiştir. Davette en sağlam ve hidayete vesile olacak tek kaynağın Kur'an olduğunu ve onun çevresinde oluşan kişisel düşüncelerin vahiy gibi anlaşılması gerektiğini öngörmektedir.⁴⁶

Afgani, hayatının büyük kısmını Avrupa'nın yayılması tehlikesine karşı İslam memleketlerinin korunması meselesine ayırmıştır. Bununla beraber, düşünce sistemi, yalnız siyasi değildir. Onun için esas mesele, İslam memleketlerini siyasi bakımdan nasıl kuvvetli ve başarılı yapmak değil, daha ziyade Müslümanların, dinlerini nasıl doğru anlamaları ve onun öğretisine uygun yaşamaları meselesidir. Afgani, Avrupa'nın kudretinin bütün dünyaya yayıldığı bir zamanda yaşamıştır. Öyle ki o

⁴⁴Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.101

⁴⁵Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.125

⁴⁶Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.101

zaman, Avrupa devletlerinin baskı ve rekabetlerinin dışında ve uzağında kalmak mümkün değildir. O, hayatının her aşamasında bunu hissetmiştir. Afganistan siyaseti ile ilgilendiği zaman, Hindistan'da yaşadığı ve seyahat ettiği zaman, İran'daki tütün kampanyasına karşı çıktığı, karşı çıkanlara yardım ettiği zaman, bu daima hep böyle olmuştur.⁴⁷

Afgani devrimci bir İslami şahsiyettir. Gittiği her yere konuştuğu her kafaya İslam Devrimi'nin tohumlarını ekmiştir. Başından geçen her olayda bir ibret, her anında bir hareket noktası vardır. Afgani İslam ümmetinin acısını çektiği ve sürekli ızdırap duyduğu problemin odağına eğilmiştir. Afgani'nin hareket noktası İslam ümmetine yeniden sağlıklı bir akide kazandırmak, inancı amelle bütünleştirmeye çalışmak ve ümmetin benliğine devrimci bir duygu aşılama olmuştur.⁴⁸

Afgani bütün Müslümanların düşüncede ve duyguda tam ve doğru bir şekilde Kur'an ve sünnete dönmeye muhtaç olduklarına, hayatlarını her türlü yabancı unsurdan arındırmak zorunda bulduklarına inanmaktadır. Hayatının daha başlarında emperyalizmin Müslümanların amansız bir düşmanı olduğunu, Müslümanların kişiliklerini silmek ve ülkelerini bölüşmek istediğini fark etmiştir. Emperyalizme karşı tavrını incelediğimizde onun plan ve komplolarına Müslümanların dikkatlerini çekmiş, Müslümanları emperyalistlerle savaşmaya İslam topraklarından çıkarılıncaya kadar onlarla hiçbir şekilde anlaşma yapmamaya çağırmıştır.⁴⁹

Afgani, Müslümanların sanat ve teknoloji alanında Batılılardan çok geride kaldıklarını görmüş ve ülkelerini kalkındırmak ve bağımsız İslami kimliğinden taviz vermeden uygarlıklarını yeniden kurmak için Müslümanları bu alanda Batılılardan gerçek anlamda yararlanmaya davet etmiştir. Onların güçlü ve ileri oldukları tarafları olarak, İslam'la bağdaşmayan, onun kültür ve geleneğine bağlı unsurları atarak Müslümanların modern Batı uygarlığı karşısında nasıl bir tavır takınacaklarını

⁴⁷Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.223

⁴⁸Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.49

⁴⁹Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.49

açıklamıştır.⁵⁰ Afgani batılıların bilim ve uygarlık alanındaki kalkınmasından söz ederken, Müslümanların da bu güce ulaşmak için çabalamaları gerektiğini söylemektedir. Ancak Batı'nın bilim ve medeniyetinden alacağımız hususların İslam ile uyumlu halde olması ve İslam'ın bizzat buna davet etmiş olması gerektiğini şart üzere öne sürmektedir.

Afgani hem Müslümanları ilgilendiren içteki kusurları, hem de dış dünyanın olumlu ve olumsuz yanlarını bilmektedir. Çünkü dünyanın dört bir yanını gezmiştir. Önce Doğu ülkelerinden Hindistan, Mısır, Hicaz, İran, Irak ve İstanbul'u dolaşmış sonra Batı ülkelerinden Londra, Paris, Münih ve Rusya'nın Petersburg şehrini gidip görmüştür. Doğu ve Batı'nın bu önemli merkezlerini ziyaret etmesi kendisine dış dünyayı tanıma konusunda yeterli bir bilgi sağlamıştır. O bu yolla mukayese imkânına kavuşmuştur. Bir tarafta görülen zayıflığı, uyuşukluğu ve gevşekliği; diğer tarafta görülen kuvvetliliği, dinamikliği ve üstünlüğü kendince bir tahlil etmiştir. Şunu görmüştür: *“Giderek güçlenen Batı emperyalizmi, içteki kusurlar sebebiyle gücünü neredeyse tüketmiş Müslüman Doğu'yu zelil etmek veya yok etmek suretiyle tarihsel statüyü kendi lehine çevirmek sevdasındadır.”*⁵¹ Afgani İslam dünyasının büyük bir kısmını egemenliği altında tutan Batı emperyalizmine karşı savaştan bir kişiliğe sahiptir. Batılıların bu sömürgeciliği yaparken daha çok madenleri ve verimli toprakları bulunan, halkı koyu bir cehalet içinde yüzen, mücadeleden yoksun insanların bulunduğu ülkelere yöneldiklerini görmekteyiz ve Afgani bu ülkelerdeki insanları emperyalistlere karşı mücadeleye davet etmiştir.

İngilizlerin ve Batılıların, günümüzde Doğu halklarını kısıtlaması yönünde Afgani'nin kendisinin bizzat değerlendirmesi şu şekildedir:

“İngiliz fazla zeki olmayan, çok açgözlü, oldukça inatçı ve sabırlıdır. Arap ya da Doğulu ise çok zeki, oldukça kanaatkâr, tez canlı, sabırsız ve mütevazıdır. İngiliz acele edip bir kere söylediği yanlış bir sözde ya da yaptığı hatalı bir davranıştan dönmez. Doğulu ise ne doğrudan ne de hakkını arama da sebat eder. Bu yüzden birincisi sebat erdemi sebebiyle en yararlı sonuçları elde ederken, ikincisi sabırsızlık

⁵⁰A.g.e., s.48

⁵¹Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve İslahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.53

ve erdemsizliği nedeniyle hep ahlaki kaybeder. Bütün bunlar özel de Arap milletinin genelde tüm Müslümanların, insanlık saadetine götüren her türlü ahlak konusunda sabır ve sebata ne kadar muhtaç olduklarını açıkça gösterir.”⁵² Afgani'nin Doğu-Batı değerlendirmesi bu şekildedir. Ona göre Doğu milletleri de en az sömürgeci Batı devletleri kadar zeki ve kabiliyetlidir.

Afgani bütün olumsuz şartlara rağmen, emperyalistlerin İslam dünyasındaki tutum ve duruşu karşısında umutsuzluğa kapılmamıştır. Aksine başka uluslar gibi emperyalizmin de bir dönemi ve devri olduğuna, güç ve egemenliğini yitireceği ve yeni şartların ortaya çıkmasıyla son bulacağı günün geleceğine inanmaktadır. Bu şartlar da, emperyalizme imkân hazırlayıp insanlığa musallat eden ve halkları kendisine boyun eğmeye zorlayan sebeplerin yok olmasını içermektedir.⁵³

Afgani şöyle der: “ Ölüm korkusuyla yaşayanlar zaten ölmüşlerdir; zillet korkusuyla yaşayanlar zaten zillettedirler. Mademki benden Doğululara içmesi kolay olan bir ilaç istiyorsunuz, öyleyse söyleyeyim. Gerçekten de yeni bir çalışmaya muhtacız. Bu sayede ruhlar ve bedenler üzerinde egemen olan birinci hâkimin -ki bu “din”- dir gerçek anlamı konusunda sahih bilgi ve yeni bir anlayışla yeni bir nesil yetiştireceğiz. Farklı görüşlere sahip çeşitli din mensuplarını tek bir görüş etrafında birleştireceğiz ve vatanın yaşaması uğruna ölümü göğüslemek için azmimizi bileyeceğiz.”⁵⁴

Afgani'nin bu düşüncesini bir takım cemiyetler yerine getirecektir. Bu cemiyetlerin idaresini de, hiçbir hükümdarın kapısını çalmayacak, olaylar tarafından sarsılmayacak, tehditlerin azimlerini kırmayacağı, ticaret ya da kazanın kendilerini işlerinden alıkoymayacağı yönünde kendi kendilerine söz veren, vatanın esaretten kurtulması uğruna bütün güçlük ve zorlukları asıl kazanç, bunun aksini ise zarar gören insanlar üstlenecektir.⁵⁵ Afgani'nin bu cemiyet kurma fikrinin Urvetu'l-Vuska dergisini çıkarmakla gerçekleştirdiğini görebiliriz. Bu dergi aracılığıyla insanlara

⁵²Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.103

⁵³Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.225

⁵⁴Muhammed Mahzumi Paşa, A.g.e., s.108

⁵⁵Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.108

birlik olma, kardeşlik ve gafilleri uyandırıp akli başında olanları ikaz etme fikri aşılannıştır.

Afgani Urvetu'ul-Vuska dergisinde şöyle der: “ *Her ümmetin gücü, o ümmetin bireylerinde saklıdır. O gücü ancak birlik ortaya çıkarır ve ancak ayrılık örtbas eder. Ümmetlerden tekrar eski şerefine kavuşmak ve kendisine egemen olanlardan kurtulmak isteyenler, bu amaçlarına ancak birlikle ulaşabileceklerini ve ancak onunla bela ve musibetlerden kurtulabileceklerini bilmek zorundadırlar. Ölüm sevgisinden başka ölümden kurtaracak ve iki rahatlıktan birine kavuşturacak bir şey yoktur. Bunlar da ya mutlu olarak özgür ve bağımsız yaşaması yahut bu uğurda kahramanca şehit olarak ölmesidir.* ”⁵⁶

Müslümanlara seslenerek şöyle demektedir: “ *Mümin olarak ve daha önce hâkim olan biz olduğumuz halde, aşağılanma ve yoksulluk damgasının bize vurulmasına, dinimizden ve inancımızdan olmayanın, şeriatımıza saygısı ve bize acıması bulunmayanların diyarlarımızda bize egemen olmasına razı mı olalım? En büyük amacı üzerimize zalim ordular gönderip bizi bizim topraklarımızda yok etmek, orada kendi dindaşları ve soydaşlarını hâkim kılmak isteyen düşmana teslim mi olalım?* ”⁵⁷

Konuşma ve sohbetleriyle, makale ve konferanslarıyla ve İslam dünyasının hemen her yerinde meydana getirdiği hareketlerle, ayrıca işgal edilmiş ülkelerde emperyalizmin doğasını derinden kavraması, ona karşı cihada, ondan kurtulmaya çağırması ve emperyalistlerle hiçbir pazarlığa girmemesi sonucu genelde bütün Doğu uluslarının, özelde Müslümanların harekete geçmesinde Afgani'nin büyük rolü olmuştur. Bütün araştırmacılar ve tarihçiler, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlayan ve yirminci yüzyılda zirvesine ulaşan İslam dünyasındaki cihat hareketlerinde onun en büyük etken olduğu, başka bir ifade ile bu hareketlerde motor rolü oynadığı konusunda görüş birliğine varmışlardır. Bu hareketler sonucu İslam

⁵⁶Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.118

⁵⁷A.g.e., s.119

dünyasının çok büyük bir kısmı emperyalistlerin boyunduruğundan ve baskılarından kurtulmuştur.⁵⁸

Afgani'nin düşünce sisteminin özü Müslümanları emperyalistlere karşı duyarlı hale getirme ve yapılmak istenen yabancı hile ve oyunların gerçek boyutlarını halkın gözleri önüne sermektir. Öte yandan oryantalistler onun düşünsel alanda derin ve yeterli, İslam'ın düşünce ve öğretilerini sunmada İslam'a yarar sağlayabilecek bir kişi olmadığı görüşündedirler.

Ali Şeriatî Biz ve İktbal" adlı eserinde Afgani'den şöyle bahseder: "İslami toplumların cesedine ruh üfleyen Seyyid Cemal Afgani üzerinde de araştırmaların yapılmasını arzu ediyorum. Uyumuş Doğu'nun uyanması için ilk kez bağırın odur; ama hala kuşkulu fikirlere bulanmış eller, onun gölgesinden bile korkmaktadır. Şimdi bile hatırasını lekelemektedirler. O, yalnız İslam toplumlarını ve İran toplumunu değil; esaret zincirine vurulmuş tüm ulusları etkilemiştir. Belki Seyyid Cemal ve İktbal gibi kişileri tanımak, yalnız bir tek kişiyi tanımak değil; bir dini ve bir ideolojiyi tanımaktır ve kendi durumumuzu bilmektir. İktbal, bir dönemin başlangıcıdır. Biz İktbal'i ve Seyyid Cemal'i tanımakla, bu kişileri yetiştiren ideolojiyi düşünmüyoruz; bunun içindedir ki Seyyid Cemal ve İktbal'i tanımak, İslam'ın özünü tanımak, Müslümanları tanımak, şimdiki ve gelecek zamanı tanımaktır."⁵⁹

Ali Şeriatî, Afgani'yi "İslam düşüncesinin yeniden oluşturulmasının öncüsü" olarak görmektedir. Fakat daha sonra Afgani'nin bu yolda gelişmiş çehresi olarak İktbal'i görmektedir. Afgani'nin "Ne durumdaydın, ne durumdasın, ne idin, ne oldun?" diye sorarak ilk kez asırların uyuttuğu bu büyük toplumu uyandırdığını söyler. İktbal'i de Afgani'nin, ümmetin kurumuş çölünde serptiği tohumun ilk sonucu olarak görmektedir.⁶⁰ İktbal'e fikri açıdan öncülük yapan Afgani'yi oryantalistler ise tam tersi şekilde değerlendirmişlerdir.

Bir İngiliz oryantalisti olan Gibb "The Modern Trends in İslam" kitabında Muhammed İktbal'in Cemaleddin Afgani için söylediklerine dair şöyle demektedir:

⁵⁸Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.109

⁵⁹Ali Şeriatî, *Biz ve İktbal*, Çev. Ergin Kılıçtutan, Anka Yayınları, İstanbul 2016, s.13

⁶⁰A.g.e., s.24

“İkbal, Cemaleddin’in İslam düşünce tarihinde ve İslami hayatta derin ve görüşe sahip olduğunu söylüyor. O, Cemaleddin’in zihni gücünü insani tevcih ve insan için itikadi hayatın bir nizamı olarak İslam’ın hizmetinde yoğunlaştırsaydı bugün İslam dünyasının çok daha güçlü bir esas üzerinde bulunacağına inanıyordu.” Gibb bu görüş için şöyle demektedir: Cemaleddin’in yayınlanan tek çalışması “er-Reddu ala’d-Dehriyyin” kitabıdır. Bu da İkbal’in haber verdiği tarzda Cemaleddin’in böyle bir akli güce sahip biri olduğunu kesinlikle ifade etmez.”⁶¹

Gibb’den başka mesela Brown yahut Adams gibi oryantalistlerin kitaplarına baktığımızda da Cemaleddin Afgani’nin Batı emperyalizmine karşı kinle dolu bir kişi olduğunu, verdiği hükümlerde ve ölçülerde aşırı duygusal hareket ettiğini görüyoruz. Başka oryantalistlere göre de, nicelik ve nitelik bakımından Cemaleddin’in düşünceleri çok basittir, sığdır.⁶²

Afgani’nin hatasız bir hayat sürüp hatasız görüşlere sahip olduğunu söyleyemeyiz. O da tarihin çıkardığı diğer büyük insanlar gibi izlediği yolun ve düşüncelerinin genelde doğru ve sağlıklı olması açısından belli bir değere layık bulunmuştur. Afgani son anına kadar inandığını yapmaya çalışan bir insandır. O, Batı sömürgeciliğinin iç yüzünü görmüş, ona karşı Mısır, Hindistan, Afganistan, İran ve İstanbul’da; Sudan’da Mehdi hareketi sırasında kıyasıya bir savaş vermiştir. Ümmetin yeniden birleşmesini idrak etmiş ve gittiği her ülkede, görüştüğü her sultanın önünde birlik bayrağını yiğitçe taşımış, savunmuştur. İslam dünyasının geri kalmışlığının bilincine varmış ve bundan dolayı sürekli medeni, eleştirici ve ortaya bir şeyler koyucu olmuştur. Kuşkusuz özgürlüğün ve halkın yönetime katılma çağrısının yılmaz bir savunucusudur.⁶³

1.5. Yayıncılık Faaliyetleri

Cemaleddin Afgani ateşli yazılarıyla bir taraftan insanları uyanmaya davet ederken, diğer taraftan da İslam hakkında çok yanlış bilgi sahibi olan Batılılara

⁶¹Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.52

⁶²A.g.e., s.54

⁶³Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu’l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.46

İslam'ı, gerçek çehresiyle tanıtmaya çalışmıştır. İslam'a hücum edenlere yazılarıyla cevap vermiştir. O yüksek bir âlim değil, fakat büyük bir düşündürdür. Hizmetleri büyük olmuştur. Fazla eser bırakmamış fakat dağınık milletleri birleştirmeye çalışmıştır.⁶⁴

En mühim eseri Maddecilere karşı yazdığı eseridir. 1879 yılında Mısır'dan Hindistan'a geçtikten sonra İslam âleminde büyük bir tehlike halinde yayılan tabiatçılık fikrine karşı Er-Red-aled-Dehriyyin (Tabiatçılığa Reddiye) isimli kitabı yazmıştır.⁶⁵ Bu eseri Mısır müftüsü Muhammed Abduh Farsçadan Arapçaya çevirmiş ve 1312 de Er-Red-aled-Dehriyyin adıyla Mısırda basılmıştır. Bu eseri Şamlı Münir Efendi Türkçeye çevirmiş ve bu tercümeyle Afgani gözden geçirmiş, bir mektup ile Abdülhamid'e kendisi sunmuştur. Bu nüsha Yıldız Kütüphanesinde olup basılmamıştır. Eserin Aziz Akpınarlı tarafından yapılan tercümesi 1956 da Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanmıştır. Dr. İsmail Mazhar, Melka's-Sebîl adlı eserinde bu kitabı ilmi metotlara pek uygun bulmamakta ise de yazıldığı zaman göze alınınca değeri anlaşılır.⁶⁶

Afgani'nin kaleme aldığı bir diğer eser de "Açıklayıcı Afganistan Tarihi"dir.⁶⁷Afgani on dokuz yaşlarındayken Hicaz'a gitmiştir. Oradan Necef, Kerbela'ya oradan da Esâdâbad ve Horasan'a uğramıştır. Sonradan Afganistan'a giderek Kabil'e yerleşir. Afgani'nin biyografisini yazan Muhammed Ammara'ya göre orada, Tetimmetü'l Beyan fi Tarihü'l Afgan yani "Açıklayıcı Afganistan Tarihi" isimli eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Ayrıca Afgani Butros Bustani'nin ilim ansiklopedisine Babi maddesini yazmış ve Savagu Ömer Seyyid Cemaleddin adıyla kendi hayatını kitap şeklinde yayınlamıştır.⁶⁸

⁶⁴Osman Keskiöglü, "Cemaleddin Afgani", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1962, s.98-100

⁶⁵Ahmet Danişmaz, "Cemaleddin Afgani", Köprü Dergisi, Sayı.72, İstanbul 2000, s.154

⁶⁶Osman Keskiöglü, "Cemaleddin Afgani", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1962, s.100

⁶⁷Afganistan tarihiyle ilgili bir kitap yazmış olması Afgani'nin İranlı değil de Afganlı olduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Onun Afganistanlı olduğunu iddia edenler bu kitabı örnek göstererek kanıt sunarlar. B.k.z., Hayreddin Karaman, s.456

⁶⁸Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.14

Cemaleddin Londra’da bulunduğu esnada Ziyâü’l-Hafikîn isminde bir dergi yayınlamıştır. Daha sonra Paris’e gidip orada dava arkadaşı Şeyh Muhammed Abduh’la buluşmuş ve orada Arapça olarak Urvetü’l-Vüska dergisini çıkarmıştır. Urvetü’l-Vüska doğruluk ve Müslümanlık davasını Paris’te tam bir doğruluk ve açıklıkla savunan bir eserdir. Bu derginin amacı İslam âlemini uyandırmak, İslam memleketlerinde İngiltere’nin siyasi baskısı ile mücadele etmektir. İlk sayısı 1884 yılında yayınlanan bu dergi on sekiz sayı çıkabilmiştir. İngilizler bu dergiyi idarelerindeki İslam ülkelerinde okunmasına izin vermemektedir. Hindistan’da ve Mısır’da satışı yasaktır.⁶⁹

Afgani’nin eserleri çok değildir. Daha çok makale yazmıştır. Başlıca makaleleri Hindistan’da Farsça olarak yazılmış Makalat-ı Cemaliyye, Urvetü’l-Vüska dergisinde çıkan makaleler ve el-beyan fi’İngiliz ve’l-Afgan makalesidir. Ayrıca ırk ve cinsiyete dair yazdığı bir yazı Türk Yurdu dergisinin üçüncü cildinin birinci ve ikinci sayılarında tercüme edilmiştir.⁷⁰

Birçok dil bilen, Kahire kahvelerinde veya İstanbul’daki yalızlı hapisanesinde arkadaşlarıyla bıkmadan, usanmadan konuşan, konuşmaya düşkün, iyi konuşan bir insan ve insanları sürükleyen özelliklere sahip olan Afgani’nin daha çok sayıda telif eser vermediği için onu küçümseyenler olmuştur. Fakat kendisi yazmayı sevmediği için az yazmıştır.⁷¹

1.5.1. Urvetu’l-Vuska Gazetesi

Afgani, Urvetü’l-Vuska dergisini, kendi önerisi ve özellikle Mısırlı ve Hindi İslam âlimleri ve düşünürlerinin oluşturduğu Urvetü’l-Vuska Cemiyetinin isteği üzerine çıkarmıştır. Bunlar hac mevsiminde Mekke’de toplanmış, Paris gibi özgür bildikleri bir şehirde Arapça bir derginin çıkarılmasını kararlaştırmışlardır. Halkı uyarmak ve gafilleri uyandırmak amacıyla düşüncelerini en uzak diyarlara kadar ulaştırma imkânı bulacaklarını tasarlamışlardır. Düşüncelerini ifade etmek üzere

⁶⁹Ali Duman, “*Cemaleddin Afgani*”, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, Yıl 6, Temmuz-Aralık 2013/2, s.415

⁷⁰Ali Duman, “*Cemaleddin Afgani*”, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, Yıl 6, Temmuz-Aralık 2013/2, s.418

⁷¹Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.223

Afgani'yi böyle bir dergi çıkarmaya teşvik etmişlerdir. O da isteklerini kabul etmiş ve Muhammed Abduh'a başyazarlık görevini vermiştir. Abduh'un çıkardığı dergide yayınlanan düşünceler tümüyle Afgani'ye aittir. Abduh sadece yazıları kaleme almakla sorumludur.⁷²

İslam ümmetini ıslah etmek, İslam birliğini gerçekleştirmek, baskı ve sömürgeciliğe karşı mücadeleyi örgütlemek amacıyla bu cemiyet kurulmuştur. Hindistan'dan sınır dışı edilen Afgani, Beyrut'ta sürgünde bulunan Abduh'u Paris'e davet ederek cemiyet adını taşıyan bir derginin çıkması için organize etmiştir ve cemiyet gizlidir. Üyeler cemiyete girerken Kur'an ile amel edeceklerine, İslam kardeşliğini yeniden canlandırmak için çalışacaklarına ve gizlilik ilkesine uyacaklarına yemin etmişlerdir.⁷³

1884 yılında Paris'te Arapça yayınlanmaya başlayan Urvetu'l-Vuska gazetesinin yayın kadrosu Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh ve bir tercümandan oluşmaktadır. Gazete sadece 18 ay çıkabilmiş, 16 Ekim 1884 yılında İngilizlerin baskısı sonucu kapatılmıştır. Gazete ismini teşkilatın adından almaktadır.⁷⁴ Başlıca amaçları kutsal toprakların İngiliz işgalinden kurtulmasıdır. Teşkilatta gizli çalışma yolu tercih edilmiştir. İlk İslami basını temsil eden gazetenin her yazısının başında Kuran-ı Kerim'den bir ayet yer almaktadır. Gazete, kısa bir süre çıkmasına rağmen uluslararası boyuta sahip olan tek yayındır. Irak'tan Mısır'a, Şam'dan İran'a, Afganistan'dan Hindistan ve Osmanlı ülkesine kadar bütün Müslüman ülkelerine ücretsiz olarak dağıtılmış ve uyarıcı mesajlarını İslam halklarına iletmiştir. Gazeteyi teşkilat finanse etmektedir. Urvetu'l-Vuska çağının Arapça yayınlanan en büyük İslami gazetesi olmuştur.⁷⁵

Ayrıca Urvetu'l-Vuska siyasi olmanın yanında fikri bir dergidir. İslam'ı canlandırmak için çaba sarfetmiştir. Dergi kitap halinde hala okunmaktadır. Dergiyi

⁷²Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.187

⁷³Hamza Türkmen, "Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği", *Özgür Üniversiteli Dergisi*, Sayı 9, Kasım 2011, s.13

⁷⁴Teşkilatın ve gazetenin adı Bakara suresinden alınmıştır ve onun tevhidi hedeflerini gösterir. Teşkilat İslam'a sarılacak ve sömürgecilere karşı mücadele edecektir. Bu isim İslam âleminin arasındaki bağdan söz etmektedir. Bkz., Alaeddin Yalçınkaya s.97; Taceddin Şimşek s.33

⁷⁵Pervane Bayram, "Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri", *Journal of Qafkaz Üniversitesi*, Sayı 10, Cilt 1, 2002, s.9

okuyup da etkilenmeyen yoktur. Reşid Rıza dergiyi kendisini etkileyen bir elektrik akımına benzetmiştir. Onu, kendisini yönlendiren, ıslaha yeniden farklı bir bakış açısı kazandıran olarak değerlendirmiştir.⁷⁶

Dergide Müslümanlardan söz etmek, Müslüman olmayanları ihmal etme anlamına gelmez denilmektedir. Ancak mesele, davada ilk ele alınması gerekenlerin Müslümanlar olduğudur. Böylelikle Afgani, İslami düşüncenin yeniden canlandırılması ve direniş ruhunu yirminci yüzyılda tüm İslam dünyasında gündem haline getirmiştir.⁷⁷ Bu gazetenin çıkmasındaki amaç, yabancı müdahalesine özellikle İngiliz emperyalist politikalarına karşı Müslümanları uyandırmak, ayaklandırmaktır. Müslümanları bir halifenin sancağı altında toplanıp İngilizleri püskürtmeye çağırıştır. Kullandığı üslup o derece kışkırtıcıdır ki, Mısır ve Hindistan hükümetleri ülkelerine girişi yasaklamış ve üzerinde bulunduranları para cezasına çarptırmıştır. Çok az sayıda çıkmasına rağmen okuyucuları üzerinde büyük etki bırakmış ve yıllarca en çok konuşulan gazete türü olmuştur.⁷⁸

El-Urve'nin bütün sayıları kitap halinde Kahire ve Beyrut'ta birkaç kere basılmış, bazı kısımları Urduca, İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiştir. Bütünü, İbrahim Aydın tarafından Türkçeye çevrilmiş, Seyyid Hadi Husrevşahi'nin bir takdimi ile 1987 yılında Bir Yayıncılık tarafından İstanbul'da basılmıştır.⁷⁹ O yıllarda basılan ortalama kitap tirajları üç bin civarındadır. İslami uyanışın öncüsü olan bu çalışmanın daha fazla ilgiyle karşılanacağı düşünülerek beş bin adet basılmıştır. Kitap yeterince tanıtılıp ilan edilmesine rağmen o sene Bir Yayıncılığın en az satan kitabı olmuştur. Bunun sebebi padişah Adülaziz'in Şeyhülislam'ı Hasan Fehmi Efendi'nin Afgani aleyhinde⁸⁰ genelge çıkartıp müftülöklere ve medreselere

⁷⁶ Taceddin Şimşek, Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi, (Ders Notları) s.33

⁷⁷ A.g.e., s.34

⁷⁸ Alaeddin Yalçinkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.96

⁷⁹ Alaeddin Yalçinkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.37

⁸⁰ Afgani'nin Darülfünun'da yapmış olduğu konuşmada sanat ve zanaatlarla ilgili hikmetin çalışılarak elde edileceği, peygamberliğinde bir hikmet olduğu ama bu hikmetin tevfiği olduğu cümlesindeki son vurgu Şeyhülislam tarafından düşürülerek peygamberliğin çalışılarak elde edileceği şeklinde değiştirilmiştir. İşte aşılana bu önyargı sonrasında Urvetü'l-Vuska'ya da boykot uygulanmıştır. B.k.z., Hamza Türkmen s.30

yollamış olmasıdır. Bu genelgenin halk arasında yayılmasıyla Afgani zındık olarak tanıtılmıştır.⁸¹

Dergi, Doğululara ihmalleri yüzünden gerileyip çöktüklerini ve sorumluluklarını gücü yettiğince açıklayacak; yitirilenleri telafi etmek ve gelmesi muhtemel belalardan korunmak için ne gibi yollar izlemeleri gerektiğini gösterecektir.⁸² Bu çerçevede hastalıkların ve hastalık nedenlerinin temelleri hakkında araştırmalar yapacak, doğuluları ihmalkârlığa iten tarafları, onları körü körüne iş yapmaya, karanlık yollara sapmaya sevk eden güdülerini, faktörlerini irdeleyecektir. Zira halkların çoğu, girdikleri yolda rehbersiz kalmakta ve başlarına gelebilecek tehlikelerden habersiz yürümektedir.⁸³

Urvetu'l Vuska, modern cahili sistemin bir aracı olarak tebliğ ve irtibat amacıyla çıkartılan İslami hareketlerin ilk örnek dergisi olmuştur. Bu dergi ile içtihadî bir çözümlenmeye öncülük yapılmış ve bugünkü Müslümanları da ilgilendirecek bir şekilde kuşatıldığımız cahili sistem içinde sistemin bir aracının nasıl kullanılabileceği gösterilmiştir. Derginin mesajı, programı ve müfredatı bellidir. Bu konuyu Mutahhari beş maddede özetlemiştir. Derginin İslami mesajını ayetleri gizlemeden yeterlilik içinde işleyecek bir yazı kadrosu vardır. Afgani'nin editörlüğünü yaptığı bu kadro içinde ortak istişare üretimi en fazla Abduh kaleme almıştır. Dolayısıyla sistem içi bu aracı kullanan Afgani ve arkadaşları gerek maddiyat gerek kadro itibarıyla kendine yeter bir mekanizma kurmuşlardır.⁸⁴

Bu gazetenin çıkışının son dönemlerinde Afgani'nin siyasi çalışmaları ile Abduh'un toplumun ve nesillerin değişiminin kesinlikle eğitim ve terbiye ile olabileceği görüşünde olmasından dolayı aralarında muhalif bir durum oluşmuştur. Reşid Rıza, Afgani ile Abduh arasındaki yazışmaları içeren mektuplar tespit etmiştir. Bu mektuplarda Urvetu'l-Vuska Cemiyeti'nin kuruluşu, bunun gizli siyaseti ve Paris'te meşhur el-Urvetu'l-Vuska gazetesinin yayımlanmasının arkasında merak

⁸¹Hamza Türkmen, "Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği", Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.30

⁸²Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.77

⁸³A.g.e., s.77

⁸⁴Hamza Türkmen, "Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği", Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.14

edilen bilgiler vardır. Ayrıca öyle ki üstadı Afgani, Abduh'un kendisiyle ters düşen görüşlerinden dolayı şöyle demiştir: *“Sen ancak davanın önünde bir engelsin.”*⁸⁵ Bunun üzerine Abduh, üstadı Afgani'ye İstanbul'da bulunurken ıslah konusunda isimsiz bir mektup göndermiş; Afgani de öğrencisine kızan şöyle bir ifade kullanmıştır: *“Dünyayı oyuncak gören âlim gibi filozof ol, endişeler içinde gezinen haylaz bir çocuk gibi olma.”*⁸⁶

Afgani, gazetede yazılarında genellikle Mısır meselesinden, Almanya, Avusturya, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Mısır konusunda ne gibi çıkarları olduğundan bahsederek bu konuda atağa geçmesi için Osmanlı Devleti'ni uyarmaya çalışmıştır. Yalnız dergideki yazıların hiçbirinde tarih belirtilmemiş ve daha çok taraflı bilgiler verilmiştir. Ama yine de faydalanabileceğimiz tek kaynak olması bakımından Urvetü'l-Vuska önemli bir kitaptır. Afgani'nin bu yazılarında genel olarak 19. yüzyılın başında sömürgeci devletlerin, özellikle de İngiltere'nin gerilemiş, güçten düşmüş Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman halkları hakkındaki haris niyet ve siyasetleri anlatılarak onların iç yüzü gösterilmektedir. Gazete sömürülen Müslüman halklarının uyanmasına yardımcı olmuştur. Mısır'da çıkan Arabî Paşa isyanının Hindistan vb. yerlere yayılmasından korkan İngiliz Hükümeti gazetenin bu ülkelere girmemesi için her türlü yola başvurmuştur.⁸⁷

1.5.2. Tabiatçılığı Reddiye

Afgani Mısır'dan çıkarıldığı ve Hindistan'da üçüncü kez bulunduğu sırada materyalist tabiatçıları red amacıyla Farsça eseri “Hakikat-i Mezheb-i Neyçeri ve Beyan-i Hal-i Neyçeriyyan” kaleme almıştır. Hacim olarak fazla büyük olmadığı gibi konular bakımından da dağınıktır. Kitabın ilk baskısı Haydarabad'da yapılmıştır. (1298/ 1881). Daha sonra Urduca, Türkçe, Fransızca ve İngilizce'ye de çevrilen kitap Albert Kudsizade'nin bibliyografyasına göre bu dillerde otuz iki baskı yapmıştır. Muhammed Abduh tarafından “Er-Reddiye Ale'd-Dehriyyin” adıyla tercüme edilmiş ve baş tarafına on dört sayfalık biyografi ilave edilmiştir. İlk baskısı 1886'da

⁸⁵Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.37

⁸⁶A.g.e., s.37

⁸⁷Pervane Bayram, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, *Journal of Qafkaz Üniversitesi*, Sayı 10, Cilt 1, 2002, s.2

Beyrut'ta yapılmıştır ve bunu birçok baskı takip etmiştir. Abduh bu çeviriyi Afgani'nin uzun yıllar hizmetinde bulunmuş olan Arif Ebu Tûrab'ın yardımıyla yapmıştır. Daha sonra kitabın Aziz Akpınarlı tarafından 1956 yılında "Tabiatçılığı Red" adıyla yapılan çevirisi yayımlanmıştır.⁸⁸

İslâm topraklarının işgale uğradığı, toplum içinde cehalet, taklit ve baskının her türlüşünün görüldüğü bir zamanda yaşayan Afgani'nin mücadelesi ve fikirleri de bu çetin şartlar altında gelişmiştir. Onun en büyük mücadelesi tabiatçılıkla, Allah ve ahiret inancını reddeden maddeci görüşle olmuştur. "Er-red Aled-Dehriyyin" adlı eserinde materyalistlerin insanlığın manevi-moral cephesini çökerttiklerini, dini ve din sayesinde kurmuş medeniyeti tahrip ettiklerini belirtmiştir. Devamında dinin medeniyet ve ilerleme davalarına yaptığı paha biçilmez katkıları göstermeye koyulur.⁸⁹ "Bir dinin esası ne kadar zayıf olursa olsun yine de insanlık için maddecilikten daha faydalıdır... Dinler insana üç temel haslet aşlamışlardır. Birincisi onları çirkin davranışlardan koruyan iffet, ikincisi cemiyeti ayakta tutan emanet, üçüncüsü ise gerçekte cemiyetin onsuz imkânsız olduğu doğruluktur. Eğer bu tahlili büyük medeniyetler kurmuş milletlere tatbik edersek görülür ki, onların büyüklüğü bu hasletleri geliştirmelerinin neticesinde olmuştur."⁹⁰

Afgani eserine tabiatçıların evrenin oluşumuna ilişkin görüşlerini ifade ederek başlamış ve düştükleri çelişkiye dikkat çekmiştir. O, tabiatçıların evrenin oluşumunun kendi kendine var olduğunu söylediklerini, oysa evrendeki sağlam sanat ve düzenin tesadüfen meydana gelmesinin imkânsız olduğunu söyler.⁹¹

Afgani, dini konularla ilgili pozitivizmi andıran modern açıklamaların yayılmasından İslam birliğinin zarar gördüğünü, bundan da İngilizler'in faydalandığını düşünmektedir. Ona göre maddeci dünya görüşü sinsi bir propaganda ile taraftarlarını dini ve ahlaki ödevlerinden uzaklaştırmıştır. Böylece Müslüman halkın imanı sarsılmış ahlâki temellerini kaybetmişlerdir. Hâlbuki İslâmiyet fikri,

⁸⁸Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani" TDVİA., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.459

⁸⁹Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, s.339

⁹⁰Seyyid Cemaleddin Afgani, *Tabiatçılığı Red*, Çev. Aziz Akpınarlı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1956, s.32

⁹¹Enamullah Ahmady, *Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası*, Selcuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s.70

siyasi ve sosyal her ihtiyacı karşılayacak, modern gelişmelere uygun olarak insanın dünyaya bakışı için rehber olacak, süre giden değişimleri açıklayabilecek güçtedir. Bu din, hayatın her alanına hâkim olabilecek her zaman için genel geçer bir siyasi-sosyal kuramı ihtiva etmektedir.⁹²

“Maddecilere Reddiye” incelendiğinde görülür ki, Afgani’nin İslam’ı savunan yazıları bile tam olarak dini denilebilecek çok az içeriğe sahiptir ve daha çok siyasi birlik ve dayanışma oluşturma kastedilmiştir. Cemil Meriç Umrandan Uygarlığa adlı eserinde Afgani’nin Maddecilere Reddiye kitabını ele almıştır ve bu kitabın isminde olduğu gibi maddecilere bir red için yazılmış teolojik bir eser değil, siyasi bir hiciv kitabı olduğunu söylemektedir.⁹³ Afgani siyasi ıslahata ve aksiyona öncelik tanımasından dolayı din, toplum, dini düşüncenin felsefi temelleri, materyalist düşüncenin esasları gibi kitabın asıl amacı olan konulara yeterli tahlil ve delillerde bulunmayıp aceleye getirmiş ve bu yüzden kitabın yetersiz kaldığı eleştirilen konular arasındadır. Fakat Afgani’nin de bunu fark ettiği ve daha mükemmeli yazmayı hedeflemesine rağmen her halde buna vakit bulamadığı söylenilmiştir.⁹⁴

1.5.2.1. Din-Bilim İlişkisi

Tarih içerisindeki bilimsel çalışmaların gelişim süreçlerini incelersek, bilimin çeşitli etkiler altında kaldığını görürüz. Bilimin diğer disiplinlerle olan ilişkileri hep ön plana çıkmıştır ve zaman zaman bilim bu ilişkilerin gölgesi altında kalmıştır. Bu ilişkilerden biri olan bilim ve din ilişkisi eskiden beri süregelen bir tartışma konusu olmuş ve kimi zaman içinden çıkılması zor olan ikilemlerle bizi karşı karşıya bırakmıştır. Bilim ve din arasındaki ilişkiyle ilgili olarak üç temel görüş öne sürülmektedir. Bunlardan ilki, dinin ve bilimin farklı konulara değinen iki farklı disiplin olduklarını ileri süren “ayrışmacı görüş” olarak adlandırılan görüştür. Bu görüşe göre din ve bilim arasında ne bir çatışma ne de bir uzlaşmanın olması mümkün değildir. Çünkü bilimin konusunu somut olgular oluştururken, din ise daha

⁹²Ahmet Danışmaz, “*Cemaleddin Afgani*”, Köprü Dergisi, Sayı.72, İstanbul 2000, s.155

⁹³Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997,s.207

⁹⁴Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997, s.105

soyut şeylerle uğraşır. Bu görüşe göre, din ve bilim arasında herhangi bir ilişki yoktur. İkinci görüşe göre ise, din ve bilim arasında bir uyum vardır. Bu görüşü savunanlara göre her iki alan da birbirinden bir şeyler öğrenebilir. Bilim ve din birbirlerinden ayrı sınırlarda olsalar da karşılıklı bir ilişkileri ve bağılıkları da vardır.⁹⁵

Yaygın olarak kabul gören üçüncü görüşe göre ise, din ve bilim sürekli bir çatışma içerisindedir. Bütün dinlerde bir takım ahlak kuralları ve metafizik nitelikte inançlar sistemi, dogmalar karşımıza çıkmaktadır.

Bilimi dinden ayıran en temel özelliği de bilimde bu türden dogmalara yer olmamasıdır. Bilim olması gerekeni değil, olanı araştırır ve gözleme dayanır. Din ise insan düşüncesinin ve eylemlerinin değerlendirilmesiyle ilgilenir, olgular hakkında konuşmaz ve inanca dayanır. Bu yoruma göre din ve bilim arasında bir çatışma söz konusudur.⁹⁶

Özellikle bazı din adamlarının kendi çıkarları doğrultusunda yanlış yorumlarda bulunmaları din ile bilimi iki karşıt kutup hâline getirmiştir, Ortaçağ'da da durum böyle olmuştur. Bu nedenle de bilim ile din arasındaki çatışma bilim adamlarının kilise ile olan mücadelelerine sahne olmuştur. Bilim tarihindeki Antonio de Dominius'un öldürülmesi, Giordano Bruno'nun yakılması, Galileo Galilei'nin yargılanması ve Charles Darwin'in öğretilerine karşı kilisenin savaşı bilim ve din arasındaki çatışmayı gösteren en önemli olaylardır.⁹⁷

Din ile bilim toplumsal yaşamın iki yönüdür. Bunlardan birincisinin önemi insan düşüncesinin tanıdığımız en ilk basamaklarından başlar, oysa ikincisi eski Yunan'da Araplarda bir ara belli belirsiz ortaya çıkmış sonra on altıncı yüzyılda birdenbire büyük bir önem kazanarak, o zamandan bu yana içinde yaşamakta olduğumuz düşünceleri, kuramları yoğura gelmiştir. Din ile bilim arasında uzayıp giden çatışmada son birkaç yıla değin hep bilim üstün çıkmaktaydı. Ama Rusya ve

⁹⁵ Emre Dorman, *“Teolojik ve Felsefi Açıdan Din Bilim İlişkisi”*, İstanbul Yayınevi, Kasım 2019, sy.18

⁹⁶ Emre Dorman, *“Teolojik ve Felsefi Açıdan Din Bilim İlişkisi”*, İstanbul Yayınevi, Kasım 2019, sy.18

⁹⁷ Kelly James Clark, *“Bilim Ve/Veya Din”*, Çev. Enis Doko, Destek yayınları, Ocak 2019, s.280

Almanya’da bilimin yollarından, araçlarından yararlanarak yayılan yeni dinlerin ortaya çıkışı bilim için başlangıçtakine benzer kuşku bir durum yaratmış, gelenekçi dinin bilimsel düşünceye açmış olduğu savaşın köklerini, tarihini incelemeyi yeniden önemli kılmıştır.⁹⁸

Yani kısacası din ve bilim arasındaki ilişki ya da çatışma üzerinde düşünürken nasıl bir din veya nasıl bir bilim anlayışına sahip olmak gerekir. Yanlış bir din veya yanlış bir bilim tartışması sonucunda sağlıklı bir sonuca ulaşmak mümkün olmayacaktır. Afgani’nin de Ernest Renan’a yapmak istediği bilimin din ile çatışamayacağı ve aslında dinin de bilimin ilerlemesinde engel olmadığı fikridir.

1.5.2.2. Akıl-Din İlişkisi

İslâm kültür mirasının en zengin halkası olan felsefi düşünce geleneğini bilmeden kelam, usul-ü fıkıh, tefsir ve hadis gibi dini ilimlerin yapısını bilmek ve İslâm Felsefesini Batı kültür ve düşünce tarihi içinde önemli bir yere sahip olduğu için, o bilinmeden modern Batı felsefesini de her yönüyle bilmek ve değerlendirmek zordur. İslam düşünce tarihinde, hem din bilginlerinin hem de filozofların, felsefe ve din arasındaki ilişkiye dair çeşitli çözümler ortaya koymuşlardır. Batılılaşma hareketlerinin zirveye ulaştığı yirminci yüzyılda da, söz konusu problematik etrafında, çeşitli düşünceler ve analizler ortaya atılmıştır.⁹⁹

Eski Yunan’da filozoflar din konusundaki düşünce ve görüşlerini çeşitli şekillerde ortaya koymuşlardır. Hellenistik dönemde filozofların dine gösterdikleri ilgi daha da artmış, bunun neticesinde felsefe adeta dini bir renge bürünmüştü. İslam filozofları Eskiçağ Yunan felsefesini bu şekliyle bulduklarından, felsefe-din ilişkileri üzerine eğilmek, daha önce Hristiyanlık açısından ele alınan bu meseleyi bir de İslamiyet bakımından değerlendirmek onlar için kaçınılmaz olmuştur. Fakat İslam filozoflarının bu konudaki görüşleri sürekli olarak diğer İslam âlimleri tarafından eleştiriye maruz kalmış bazen de reddedilmiştir. Felsefe-din ilişkileri konusu Gazali ve İbn Rüşd tartışmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bundan sonra kelamcılar ve

⁹⁸ Bertrand Russell, “*Din İle Bilim*”, Çev. Akşit Göktürk, YKY Yayınları, Ocak 2019, s.12

⁹⁹ Mehmet Birgül, “*Nurettin Topçu’da Felsefe-Din İlişkisi Problem*”, Beytülhikme Felsefe Dergisi, Sayı.5, Haziran 2011, s.4

bazı mutasavvıflar da felsefeye ilgi göstermiş ve bu mesele içinden çıkılmaz bir hal almıştır.¹⁰⁰

Bugün felsefe, din konusunu eskisinden farklı bir şekilde ele almaktadır. Bu meseleyi kuramsal bir şekilde tartışmak terk edilmiştir. Kant'tan itibaren filozoflar dinin esasını teşkil eden hususun akli ve felsefi teorilerle açıklanamayacağını ve dinin metafiziğin sahasına hapsedilemeyeceğini görmeye başlamışlar, insanın varoluş şartlarından biri olan dini olayları daha gerçekçi bir şekilde tasvir etmişlerdir. Din felsefesi bu türden çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

¹⁰⁰ İbn Rüşd, “*Felsefe Din İlişkileri*”, Hrz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, s.180

¹⁰¹ Ömer Mahir Alper, “*İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*”, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.102

İKİNCİ BÖLÜM

2.AFGANI'NİN SİYASET ANLAYIŞI

2.1. Siyaset Anlayışı

1883'te başlayıp vefat ettiği 1897 yılına kadar süren dönemde Cemaleddin Afgani'nin düşünce ve faaliyet alanı, din ve siyaset meseleleriyle bütün İslam ülkelerinin ortak problemlerini bir bütün olarak değerlendirmek gerekir. Afgani, önceki dönemlerde belli ülkeleri yabancı boyunduruğundan kurtarmak üzere milli şuuru uyandırmaya, vatan sevgisini güçlendirmeye çalışırken bu dönemde bütün İslam ülkeleri arasında sağlam bağların kurulması, çok yönlü dayanışmanın sağlanması ve böylece birlikte hürriyet ve bağımsızlığı elde ederek bir Müslümanlar birliği idealinin gerçekleşmesi için çaba göstermiştir.¹⁰² Belki de bu anlayış Batı birliği için bir alternatif olabilir.

Geçmişte yapılan hataların telafisinin imkânsız olduğunu bilen Afgani bugünü değiştirmeyi amaçlayan bir görüşe sahiptir. Görüşünü, gerçekçi tarih anlayışı ve Müslümanların sosyal durumlarını iyi tanıyışı üzerinde temellendirmektedir. Öğrencisi el-Mahzumi'ye yazdırdığı hatıralarında Afgani, doğrudan Sultan Abdülhamid'e devletin siyasi ve idari yapısının yeniden düzenlenmesini önerdiğini zikretmektedir.¹⁰³

Afgani'nin modern İslamcılar arasında yer alması onun siyaset anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur ve İslam dünyasının Batı emperyalizminden kurtulmasının yegâne çaresinin ise başta siyasi olmak üzere her alanda yenilik olduğunu vurgular.

Afgani'nin hayatı incelendiğinde daha çok siyasal bir aktör olarak öne çıkması dikkat çekmiştir. Onun en önemli fikri, "*İslam devletlerinin Batı ile olan*

¹⁰²Hayreddin Karaman, "*Cemaleddin Afgani*" TDV., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.458

¹⁰³Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.46

karşılaşmalarında önce kendilerini devlet olarak kuvvetlendirmeleri gerektiğidir."¹⁰⁴ Ömrünü, Batılı devletlerin sömürdüğü Müslüman coğrafyalarda dolaşmakla geçirmiştir bu durum karşısında siyasete ilgisiz kalamamıştır. Çünkü Müslümanların içinde bulunduğu hal onu siyasete itmiştir.¹⁰⁵

Fakat onun siyasi olaylarla ilgileniyor olması, onun bir siyaset düşünürü olduğu anlamına gelmez. Afgani daha çok kitleleri harekete geçirmeye çalışan, onları uyaran aktivist-teorist olarak görülmektedir. Onun bu şekilde değerlendirilmesi bir teorisyenden daha fazla, harekettten yana tavır alan bir tutum sergilemesi sebebiyledir. Onun yaşadığı dönemde biri Karl Marks'a ait sınıf mücadelesine dayalı proletarya diktatörlüğü; diğeri Emile Durkheim'e ait ahlaki ve kolektif bilincin gelişmesini öneren iki sosyolojik nazariye ve düşünce sistemi mevcuttur. Afgani kendine mahsus bir sistem geliştirememiştir, Durkheim'e yakın bir anlayış izleyerek, Müslüman toplumu harekete geçirmek için çalışmalara yönelmiştir.¹⁰⁶

Siyasal bir kimliğe sahip ve iktidarda rol almış bir kişilik olarak Afgani, yaşadığı dönemde dolaştığı İslam coğrafyasında Müslümanların yönetimleri üzerinde incelemelerde bulunmuş ve mevcut yönetimlerin İslam'ın öngördüğü istişare, adalet, yumuşaklık gibi ilkelerden uzak katı yönetimler olduğu kanaatine ulaşmıştır. Afgani'nin İslam'ın ahlak sistemiyle bağdaşan metotlarla bir siyaset anlayışı geliştirmesi ve milletvekili seçimleri yoluyla İslam şura düzenininin gerçekleşmesinin mümkün olduğuna dair görüşü bu çağda kabul görmüştür. Aynı zamanda bu İslam'ın herhangi bir kuralıyla çatışmaz. Çünkü İslam şuraya dayalı bir düzendir.¹⁰⁷

Afgani, işgal altındaki toplumlara siyasal özgürlük verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. O, Müslüman bir bireyden çok Müslüman bir ümmetten söz etmiş, ümmetle yöneticiler arasında biri egemen diğeri ise bir tarafa itilen yani yöneten ve yönetilen ayrımının olduğu bir sistemle değil, karşılıklı diyalog esasına dayalı bir ilişki biçiminin bulunması gerekliliğinden söz etmiştir. Ayrıca Afgani, Batı

¹⁰⁴Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.13

¹⁰⁵Ali Duman, "Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgani'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, Yıl 6, Ocak-Haziran 2013/1, s.182

¹⁰⁶A.g.m., s.183

¹⁰⁷Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.141

emperyalizmine karşı hep birlikte mücadele zorunluluğu üzerinde de apaçık bir şekilde durmuştur.¹⁰⁸ Yani Afgani'nin tüm bu çabaları siyasal bir karakterde olmuştur ve siyasal karakterli çalışmalarının temel dayanağını da Kur'an-ı Kerim oluşturmuştur. Bunu şuradan anlıyoruz:

*“Müslümanları birlik olmaya çağırırken hemen herkesin tek bir hükümdarın hükümranlığı altında toplanmalarını şart koşmuyorum. Bu sözlerimle böyle bir şeyi aramıyorum. Çünkü bugünkü şartlarda sadece herkesin Kur'an'ı hükümran olarak kabul etmesini, birliklerin yönünün sadece din olmasını ve her yetki sahibinin bulunduğu coğrafyada gücü yettiğince başkalarını da korumaya çalışmalarını şart görüyorum.”*¹⁰⁹ Yani Afgani'nin hareketinin temel aldığı esas İslami hareketlerin temel aldığı esastan başka bir şey değildir. Öteden beri devam eden İslami bir mücadelenin devamıdır.

Afgani'nin siyasete ilişkin düşünceleri, diğer bütün görüşleriyle bağlantılıdır. Goldziher'in: *“Cemaleddin Afgani, hem filozof, hem yazar, hem gazeteci, hem de hitabet gücü iyiydi fakat her şeyden evvel, kendisini sevenlerce, büyük bir İslamcı ve düşmanlarının gözünde de tehlikeli bir tahrikçi sayılan bir politikacıydı”*¹¹⁰ şeklindeki ifadeleri, onun siyasal alanla ilgili görüşlerinin önemini göstermektedir. Şimdi Afgani'nin siyasi görüşlerinin temelini oluşturan İslamcılıkla ilgili fikirlerini ele alalım.

2.1.1.Panislamizm-İslamcılık

İslamcılık; 19-20. yüzyılda İslam inancı, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim gibi farklı alanlarda bir bütün olarak akıllı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden kurtarmak; insanları İslam bayrağı altında birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve modernist bir harekettir.¹¹¹

¹⁰⁸Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.56

¹⁰⁹Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.193

¹¹⁰Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997, s.132

¹¹¹Adam Kuper, Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Cilt 2, Adres Yayınları, İstanbul 2016, s.262

İlk olarak 1867–1873 yılları arasında sınırlı kesimlerde benimsenen İslamcılık fikir akımının Osmanlı siyasetindeki ilk açılımları incelendiğinde, planlı bir sistem dâhilinde gelişmediği anlaşılmaktadır. Çünkü ilk dönemlerde bu hareketin en büyük hedefi, hızlı bir şekilde gelişen Batılı ülkelerin sömürgeleştirme politikalarını engellemek için, sınırlı bir bakışın ifadesi olarak dünya Müslümanlarının birlik haline gelmelerini sağlamaktır. Batılı ülkelerin, özellikle Asya ve Afrika kıtalarında başlatmış olduğu yayılmacı politikalarının önünde durabilecek tek güç, İslam devletlerinin birlik içinde hareket etmeye yönlendirilmesi olacaktır. Bu yüzden de ilk İslamcılık hareketleri, İslam toplumlarının birliğini sağlamak amacına yönelik olmaktan daha ileri düzeyde bir konuma taşınmamıştır.¹¹²

1800’lü yılların sonlarına doğru İslamcılık fikri yayılmaya başlamış ve bir ideoloji haline gelmiştir. 1839 yılında Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle Batılılaşma hareketi resmi olarak başlamış ve İslamcılık da Batılılaşmaya karşı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı devletinde 19. yüzyıla kadar yapılmış olan kanunlarda İslami esaslar temel alınmıştır. Gerilemenin başlamasından sonra Avrupa’nın üstünlüğü görülmüş, yeni kanunlar yapılması ve yeni kurumlar oluşturulması konusunda bir alternatif ortaya çıkmıştır. Avrupa’daki milliyetçilik hareketleri; Osmanlıdaki azınlıkları etkilemiş ve yavaş yavaş bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Daha sonra bu azınlıkları tek çatı altında toplanmanın yolları araştırılmıştır. Bunun üzerine Osmanlıcılık fikri ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık; din, dil, ırk, mezhep ayrımı yapılmaksızın herkesi birleştirmeyi hedefler. Fakat bağımsızlıklarını ilan eden azınlıklar için Osmanlıcılık fikri cazip gelmemiştir. Bunun sonucunda Müslüman olanları bir çatı altında toplayarak İslamcılığı ideoloji haline getirmeye çalışmışlardır. Fakat bunu yaparken ırkçılığın önüne de geçilmesi gerekmektedir. İrki öne çıkarmaktan ziyade Müslüman kardeşliğine önem verilmesi gerektiği fikri II. Abdülhamid’in izlemiş olduğu politik anlayışa uygundur denilebilir.¹¹³

¹¹²Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.85

¹¹³Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1999, s.395

İslamcı ideoloji kavramı ise Batıdan gelen ideoloji terimi ile geleneksel İslami değerlerin bir araya gelmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. İslamcılık ideolojisi; Kur'an ve Sünneti aynen kabul etmeyi fakat geçmişten gelip İslam'ı anlaşılabilir hale getiren adetlerin ortadan kalkması gerektiğini savunur. İslamcılığın diğer ideolojilerden farkı ise vahye dayalı olması ve Batı ile bir fikir alışverişinde bulunacak olsa dahi her türlü şekilde İslam'a bağlı olmayı önemsemesidir. İslami düşünceyi benimseyenler, var olan İslami esasları topluma daha değişik bir şekilde sunmuşlardır. Yani İslam'ı; Batı'daki ideolojilere uygun olarak bir siyasî sistem haline getirmeyi denemişlerdir.¹¹⁴

İslamcılar, İslam dünyasının hurafelerden kurtarılması gerektiği üzerinde durmuşlardır. İslamcı hareketin düşünce yapısının bir boyutu da toplumun ahlaki ve manevi yönünün korunması gerektiğini savunmalarındır. İslamcılar Batılı yazarlara karşı yönelmiş oldukları eleştirilerden en önemlisi, Batıcıların toplumun manevi varlığını meydana getiren kıymetleri bilmedikleridir. İslamcılar Batı'dan alınması gereken şeyler konusunda tamamen katı bir tutum sergilememişlerdir, sadece önem sırası üzerinde yani önceliği sonralığı gibi nedenler üzerinde durmuşlardır. Akıl ve mantık ölçüleri dâhilinde olmak üzere teknik gelişmenin alınması taraftarıdır.¹¹⁵

İslamcılığın önem verdiği ve ulaşmak istediği hedeflerden biri şüphesiz İslam toplumlarını bir lider etrafında birleştirmek ve toplumlar arasında kaybolan beraberlik ruhunu yeniden canlandırmaktır. İslamcı aydınlardan birçoğu bilime önem vermişlerdir. Toplum maddi anlamda kalkınırken aynı zamanda bilim yönünde de ilerlemeli görüşündedirler.¹¹⁶ Fakat bilim anlamında batı İslam toplumuna etki edecekse bu durum İslam toplumunun manevi yapısını bozmayacak şekilde olmalıdır.

Afgani birçok çevre tarafından İslamcı bir yazar olarak görüldüğü için İttihad-ı İslam kavramı onlar için önemlidir. İttihad-ı İslam kavramı Batılıların kullanmış oldukları “pan” kavramına benzemektedir. Yani Batılıların “Panislamizm”

¹¹⁴Cengiz Yıldız, “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4, Isparta 1999, s.287

¹¹⁵Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1999, s.397

¹¹⁶Cengiz Yıldız, A.g.m., s.288

dedikleri kavrama İslamcılar “İttihad-ı İslam” demektedirler. Bazı İslamcılara göre, İttihad-ı İslam’ın yani İslam birliğinin gerçekleşmesinin tüm dünya Müslümanlarının Arapça konuşmasıyla mümkün olduğunu söylerler.¹¹⁷

II. Abdülhamid Osmanlılık fikrinden zamanla vazgeçerek İttihad-ı İslam fikrini benimsemiştir. Abdülhamid, “hilafet” sıfatını kullanarak İslam birliğini gerçekleştireceğini düşünür. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında Müslüman halkın Osmanlıya yardımda bulunması İslam birliği siyasetinin gerçekleşmeye başladığının bir göstergesi olmuştur. İslam dünyası II. Abdülhamid’in de desteği ile hilafet sıfatı yani devamlı ihtiyaç duyduğu bir liderin çatısı altında birleşerek İslam toplumlarının umudu haline gelmiştir. Batı ülkeleri ise İslam toplumunun bir lider altında birleşmesinden endişe duyarak ürkmüşlerdir.¹¹⁸

Anlaşılan şu ki, Osmanlı Devleti’nde İslamcılık fikir akımı ilk olarak II. Abdülhamid’in tahtta olduğu 1878-1908 yılları arasındaki istibdat döneminde devletin resmi politikası olarak, ikincisi de II. Meşrutiyet yani baskı döneminden sonra kitlelere hitap ederek siyasal gündemde yerini almıştır.

2.1.1.1.Afgani ve Panislamizm

İslamcılık ideolojisi, ilk olarak Mısır, Hindistan ve Osmanlı Devleti sınırları içinde yayılmıştır. Temelini Mısır’da Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh atarken Hindistan’da da Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali öncülüğünde geliştirildiği görülmektedir.¹¹⁹

Afgani, Müslümanları temel olarak iki yönde etkilemiştir. Birincisi fikirleri ve aktivist kişiliğiyle ikinci olarak ise emperyalizme karşı verdiği mücadelesiyledir. Onun etkisini, Panislamizm, Milliyetçilik, Liberalizm ve köktenci akımların üzerinde görebiliriz. Müslümanların birlik olmasını savunarak Panislamizmdeki etkisini gösterir. Fakat onun birlik anlayışı sıradan bir şekilde bir araya gelmek değildir. Ona göre önce Müslüman milletler kendi hür iradeleriyle bağımsız millî devletlerini

¹¹⁷A.g.m., s.289

¹¹⁸Cengiz Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4, Isparta 1999, s.290

¹¹⁹İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s.25

kurmalı, sonra bu bağımsız devletleri konfederasyon¹²⁰ şeklinde bir araya getirmeleri gerektiğini anlatmaktadır. Müslümanlar bu şekilde bir araya gelirse daha güçlü olacaklarını ve Batı karşısında daha dirençli olacaklarını ifade eder. Zaten Afgani'nin bütün çalışmalarının en nihai hedefi, Batı ile hesaplaşmaya yöneliktir. Afgani'nin Müslümanları bu şekilde bağımsız millî devletlerden oluşan konfederasyon şeklinde birleştirme düşüncesi, günümüz “Avrupa Birliği” teşkilâtının yapısına benzemektedir.¹²¹

Afgani Osmanlıda İslamcılık anlamında sorunlar olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Osmanlılar, merkezlerini Hicaz'a taşısalar veya manevi şehir olarak Mekke ve Medineyi tercih etselerdi İslami Birlik (İttihad-ı İslam) sorunu zaten kendiliğinden çözüldü. Ama bu yapılmadığı için bundan sonra olabilecek en iyi çözümün İslam coğrafyasının Osmanlı Hilafeti'ne bağlı ve birlikteliğin din esasına göre olduğu on eyalet ile birlikte oluşabileceğini söylemektedir. İslamcılık fikri için de bu uygulamanın gerçekçi olacağını belirtir.¹²² Fakat Afgani'nin İslamcılık fikriyle II. Abdülhamid Han'ın Panislamizm anlayışı farklılık göstermektedir. Bunu bize Arnord Toynbee kendi kavramlaştırmasıyla “Panislamizmin Başarısızlığı” adlı makalesinde şöyle ortaya koymaktadır:

*“Osmanlı devletinin hükümdarı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) Cemaleddin Afgani'nin idealini pratiğe aktarmaya uğraştı. Abdülhamid'in yaptığı, Türkiye'nin kalan gücünü Pan-İslâmizmin desteklenmesine harcamaktan ziyade, Türkiye'nin azalan gücünü çoğaltmak için Pan-İslâmizmden politik bir destek sağlamaktı. Böylelikle, Seyyid'in ideallerini çarpıtmıştır.”*¹²³ Aslında fikirsel bir farktan ziyade stratejik olarak uygulama farkı görüyoruz.¹²⁴

¹²⁰Bağımsız kuruluşlar ve kurumlar tarafından, egemenliklerini muhafaza etmek şartıyla, ortak ve sınırlı menfaatlerini sağlamak amacıyla, bir antlaşma ile kurulan topluluklardır.

¹²¹Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, Yıl 2002, s.163

¹²²Hamza Türkmen, “Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği”, Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.35

¹²³Hamza Türkmen, A.g.m., s.35

¹²⁴Abdülhamid'in, Afgani'yi İstanbul'a ikinci kez çağırmasına sebep olarak Panislamizm politikalarında yardım almak istemesi gösterilir. Fakat onların İttihad-ı İslam fikirlerinin zıt olduğu görülür. Abdülhamid daha çok pragmatik düşünerek Osmanlı bayrağı altında hanedanın geleceği için İslam birliğini hayal etmektedir. Afgani ise bu fikrinde pragmatik değildir. Onun kafasındaki İslam

O dönem Panislamizm'inin iki eksenini vardır; bunlardan biri, Osmanlı'da Müslüman halkı "İslâm" bayrağı altında toplama girişimi, diğeri de dış ülkedeki Müslümanları Halifelik makamı etrafında birleştirme çabasıdır. Fakat Batılı yazarların birçoğuna göre İslâmcılığın Panislâmizim fikrini Osmanlıya Afgani'nin getirdiği ve Sultan II. Abdülhamid'in de bu politikayı benimseyip uyguladığını savunmuşlardır. Ancak Pan-İslamik ve Avrupa karşıtı politikalar, Osmanlı sultanı Abdülaziz'in saltanatı döneminden (1871-1876) itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. 1876'da Abdülhamid tarafından tamamlanmış ve Osmanlı halkını o dönemdeki karamsarlığından biraz da olsa kurtarmıştır. Ve baktığımız zaman Afgani kendisini 1881'li yıllarda Müslümanlara Panislam'ın savunucusu olarak takdim etmiştir. Fakat 1870'lerin sonlarında Afgani'nin zaman zaman Pan-İslamik tartışmalara girdiği de görülmektedir.¹²⁵

Tahminen 1870'lerde Afgani tarafından Osmanlı devlet adamına yazılmış uzun bir Pan-İslamik mektup bulunmaktadır. Bu mektupta, Afgani, kendisini bir Pan-İslam memuru olarak kullanılmaya hazır olduğunu arz eder. Ayrıca İslam dünyası Avrupa tecavüzünün artan tehdidinden en iyi şekilde karizmatik bir lider tarafından kutsal savaşa çağrıyla kurtulabileceğini ifade eder. Pan-İslamik hedeflere ulaşmanın yolunun kutsal savaştan geçtiğini mektubunda vurgulamıştır. Onun Panislami savunmasının bir diğeri nedeninin de Sultan Abdülhamid'in gözüne girmek olduğunu da söyleyenler vardır. Bir bakıma da Afgani, Abdülhamid ile iyi ilişkiler kurduğu zannına sahiptir. Çünkü o, geleceğin olaylarını tahmin ediyor görünmek zorundadır ve sultanın Pan-İslamik programına katkıda bulunmaya çalışmıştır.¹²⁶

Nikkie Keddie'ye göre Afgani 1880-1882'de Hindistan'da bulunduğu yıllarda yayınladığı birçok yazılarında ve konuşmalarının hiçbirinde Pan-İslamik fikirlerden bahsetmemiştir. Eğer Afgani'nin Osmanlı devlet adamına yazmış olduğu mektup

birliği politikası o günün ve hatta bugünün de şartlarına uygun, ortakların eşitliğine dayalı bir tür konfederasyon sistemini içermektedir. Bu sistemde her bölgenin Müslümanları kendi şuralarını oluşturacak, bağımsızlığını kazanmış her birim iç işlerinde özgür, bölgeler arası ilişkilerde ve dış işlerinde eşit ortakların oluşturduğu Kur'an'a dayalı bir şuraya bağlı olacaktır. Bu sistemde Osmanlı'nın merkeziyetçi sistemine zıttır. Bkz., Serdar Bekar, s.110

¹²⁵Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.145

¹²⁶A.g.e., s.153

1870’li yıllara aitse o zaman Afgani’nin Pan-İslamik ve bölgesel milliyetçilik fikirleri arasında gidip geldiğini anlarız. Afgani bunu yaparken, o sırada geçerli olan bölge şartlarında hangi görüşün anti-emperyalist bir silah olarak kullanılabilceğini göz önüne alarak o görüşte karar kılmıştır. Bir Osmanlı devlet adamına veya uluslararası bir forumda Müslüman dinleyicilere yapılan çağrıda Pan-İslamik fikirleri dile getirmek faydalıdır, hâlbuki Hindistan gibi Müslüman-Hindu karışımının bulunduğu bir bölgede, dile dayanan veya kültürel milliyetçilik, Pan-İslam’dan daha uygun olabilirdi.¹²⁷ Yani burada Afgani’nin Panislamizm’in kayıtsız şartsız bir savunucusu olmaktan ziyade bulunduğu ortamın sosyo-kültürel yapısına göre düşüncelerinin şekil aldığı görmek mümkündür. Aslında Afgani sadece Panislamcı değil aynı zamanda milliyetçi, kutsal savaştan taraf olan ve siyasi maksatlarla ulemayı kullanan biri olarak görülür. Çünkü Osmanlı devlet adamına yazmış olduğu mektubun bir bölümünde Türkmenler için olan çağrıda şunları dile getirmiştir: *“Onları intikam almaya çağıracağım ve onların Türk ırkı gururlarını tahrik edeceğim ve İslam birliği bayrağını omuzumda bu bölgelere de götüreceğim ve dini savaşa çağıracağım ve içlerine gayret ve şevk tohumunu ekeceğim ve her zaman olduğu gibi daima en akıllı ulema ile çalışarak, hiçbir hile ve aldatmayı ihmal etmeyeceğim.”*¹²⁸

2.1.2. Pantürkizm ve Afgani

Afgani’nin Türklerin gelişimine büyük etkisi olmuştur. Paris’te bulunduğu yıllarda, orada yaşayan Türk göçmenlerle, özellikle de Türk liderlerle görüşmüş, onlarla tanışmış ve sempati duymuştur. Kurbanov’a göre bazı kaynaklar ise Türk hareketinin Cemaleddin’in düşüncelerinin etkisiyle şekillendiğini göstermektedir.¹²⁹

Türkçülük ve Türklük fikri Abdülaziz devrinin ortalarına doğru Batı Türkleri arasında görülmüş ve Batıda ortaya çıkarak Doğu halkını etkilemiştir. 1865-1870 yıllarında Osmanlı Türkleri arasında yayılmıştır. Batı Osmanlı Türkleri içinde ortaya çıkışını gördüğümüz Türk milliyetçiliğinin siyasi gayesi her şeyden önce Osmanlı

¹²⁷A.g.e., s.157

¹²⁸Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.155

¹²⁹Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.113

imparatorluğunun bütünlük ve bağımsızlığının korunmasına hizmettir. Afgani, bütün İslam milletinin yaşayabilmesi için, Müslüman milliyetlerin milli şuura sahip olmaları gerektiğine inanmıştır. Afgani, araştırmaları sırasında Müslümanların ırk meselelerine ve ırk birliğine önem vermemiş olmalarının, gerileme ve çökme sebeplerinden olduğunu ifade etmiştir. Bundan dolayı Müslüman kavimlerine, Fars olsun, Hindu olsun, Türk olsun hangisi olursa olsun, bütün Müslüman kavimlerine ırka, milliyete kendi deyimiyle “cinsiyete” önem vermelerini tavsiye etmiştir. Yani Afgani İslam âleminin yaşayabilmesi, gelişebilmesi için Müslüman kavimlerin şuurlu milliyetçi olmalarına, milliyetleri (cinsiyetleri) içinde ilerleyip gelişmelerine bağlı görmektedir.¹³⁰

Sultan Abdülhamid Afgani’yi İstanbul’a son defa davet ettiğinde Nişantaşı mahallesinde ona bir ev tahsis ettiğinde, aydın Türk gençleri ondan daha fazla yararlanma imkânı bulmuşlardır. Araştırmacılar ve gençlerin dışında, Türkiye’nin o zamanki ünlü fikir adamları, yazar ve şairleri de onu ziyarete geldiklerini ve onunla fikir alışverişinde bulduklarını ifade etmişlerdir. Yusuf Akçura’ya göre, İstanbullu bilginler ve aydınlar, sesi hem Doğu’ya hem Batı’ya ulaşan Cemaleddin’i ziyarete büyük ilgi göstermişlerdir.¹³¹

Osmanlı’nın zayıfladığı dönemlerde ülkenin sosyal ve siyasal hayatında yenileşme hareketi başlatmak için teşkilatlar kurulmuş, ıslahat programları meydana çıkmış, tehdit, hapis ve sürgünlere aldırış etmeden ülkede bir uyanış yaratılmaya çalışılmıştır. Daha sonraki zamanlarda şair ve yazarlar edebiyatın Avrupa’dan gelen akımın etkisinde kalmasından rahatsız olmuşlardır. Türk şiiri, Türk musikisi, Türk edebiyatı gibi halkta milli bilinci uyandırmak adına çalışmalar yapılmıştır ve Türkiye’de milliyetçilik hareketinin ilk büyük sanatkârı Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944) olmuştur.¹³²

Afgani’nin Türkçülük akımı üzerindeki önemi, Mehmet Emin Yurdakul üzerinde kendini göstermektedir. Mehmet Emin Yurdakul Afgani için şöyle demiştir:

¹³⁰Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.84

¹³¹Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.84

¹³²Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.149

*“Beni o yoğurmuştur. Eğer ruhların edebiyat ve ölmezliği varsa; derim ki o etlerini, kemiklerini Maçka mezarlığının topraklarına bırakmış ise ruhunu da bana armağan etmiştir. Cemaleddin’in ruhu bende yaşıyor.”*¹³³ diyerek Afgani’yi kendisine gerçek bir üstat olarak tanımış ve fikirlerinin kısmen ondan ilham alarak ortaya çıktığını söylemiştir.

2.1.3.Panarabizm ve Afgani

Bütün Arapları tek bir siyasî birlik altında birleştirme ideolojisidir. Sözlükte Arap milliyetçiliğinden farklı olarak Arapların birliği anlamına gelen bir kavramdır. 19. yüzyılda gelişen ve milliyete vurgu yapan diğer “pan hareketleri”negöre daha geç ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Arapların geleceğini tartışmaya başlayan Arap düşünürlerinin önemli bir kısmı, problemlerinin Osmanlı Devleti çatısı altında kalarak çözülebileceğini savunurken azınlık bir grup Lübnan gibi bazı bölgelerde Arapların bağımsız bir yönetime geçmeleri gerektiğini savunmaktadır. Panarabizm esas itibariyle I. Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş bir ideolojidir. Öncelikle Arap topraklarında manda yönetiminin uygulandığı bölgelerde tartışılmaya başlanmış, ardından diğer bölgelerde yaygınlaşmıştır. Bu sebeple özelliklerinden biri Avrupa emperyalizmine karşı bir tavır olarak şekillenmiş olmasıdır.¹³⁴

Afgani’nin Arap milliyetçiliği hakkındaki görüşlerinin temelini, genel olarak İslam milletlerini oluşturan her bir milletin, kendi milliyetçi değerlerine sahip çıkması, yüceltmesi ve bu değerleri her şeyin üstünde tutması düşüncesi oluşturur. Bununla beraber Arap milliyetçiliği ile ilgili görüşlerinde bir de Türk düşmanlığı konusu vardır. Afgani, bu konuyu Arap milliyetçiliği söz konusu olduğunda gündeme getirdiği halde Türk milliyetçiliği ile ilgili bilinen düşüncelerinde bu yöne rastlanmamıştır. Kısacası Türklerin kendi milliyetlerinden vazgeçerek Araplaşması gerektiğine işaret ederek şöyle demiştir: *“ Eğer Türkler Araplaşsaydı ve iki millet arasından milliyetçilik çığıkları kalksaydı, iki millet arasındaki Türklük-Araplık nefret ve bölünmeleri yok olsaydı ve her ikisi de Arap milleti haline gelseydi ve*

¹³³ Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.138

¹³⁴ Zekeriya Kurşun, *“Panarabizm”* TDVİA., Cilt 34, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.156

bunlar Arap lisanındaki bütün manaları, İslam dinindeki adaleti, fazilet sahibi Arapların üstün ahlak, kerem ve adaletlerini de içine alsaydı İslamiyet bugün daha iyi olacaktı."¹³⁵Afgani Türklerden kendi dillerini bırakıp Arapçayı kullanmalarını istemiştir ayrıca ahlak ve törelerce de Arapların taklit edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu düşünceleri de çok fazla tartışmalara yol açmıştır.

Afgani Osmanlıyı toplumsal ve fikirsel alanda eleştirmektedir. Resmi dilsizliğin Osmanlılar ile Araplar arasında boşluk doğurduğunu söylemektedir. Arapça'ya önem vermektedir. Osmanlıya, Arapçayı resmi dil haline getirmesi için çağrıda bulunmuştur. Bunun Türkler ve Araplar arasındaki gediği kapatacağına inanmaktadır. Sömürgecilik bu gedikten giremeyecektir. Ayrıca idari mekanizmayı, düzeni eleştirmektedir. Başkentini Avrupa'da olmasını eleştirmiştir. Ona göre hilafet başkenti İslam milletinin içinde olmalıdır. Avrupa'ya verilen önemden çok Arap âlemine önem verilmelidir.¹³⁶

Mehmet Emin Yurdakul'a öz Türkçe ile şiirler yazmasını öneren Afgani'nin, Panarabizim'den ziyade Arap milliyetçiliğini savunuyor olması ve Türklerin Arap dilini kendi öz dilleri haline getirmeleri halinde yeryüzünde onlar kadar zengin bir milletin olmayacağını ifade etmesi hem şaşkıncıdır hem de kendiyle çeliştiğini göstermektedir.

2.1.4. Adalet Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı, İslam dünyasının birlik ve bütünlüğünü kaybettiği, bilim ve teknolojiye gerilediği, iktisaden zayıf düştüğü, Batılıların İslam ülkelerinin büyük bir kısmını sömürge haline getirdikleri, siyasi ve kültürel hâkimiyetleri altına aldıkları, cehalet, bidat ve hurafelerin Müslümanları dinin özünden uzaklaştırdığı bir dönemde doğup büyüyen, değişik hocalardan birçok ilim ve irfan merkezinde ders alarak zamanına göre iyi bir öğrenim gören Afgani'nin

¹³⁵Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.141

¹³⁶Taceddin Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, (Ders Notları) s.12

inanç ve düşünce dünyası bu maddi ve manevi iklim ve şartlar içinde oluşmuş ve gelişmiştir.¹³⁷

Adalet ilkesine büyük önem veren Afgani, inançsız bir toplumda bu ilkenin bulunamayacağını savunur. Hak ve adaletin gerçekleştirilmesi ve korunması için bazı ölçütler önermiştir. O, toplumlarda gerçek adaletin var olabilmesi için üç temel ilke sayar. Bunlardan birincisi, herkesin kendi hakkını koruyacak önlemlere yine kendisinin başvurmasıdır. İkincisi insana mahsus şeref duygusudur. Üçüncüsü hükümetin haklının yanında olmasıdır. Son olarak da Allah'a inanmaktır. Fakat Afgani'ye göre bütün bunlar sapmaya uğrarsa hakları koruyacak adalet ve düzeni sağlayacak tek güç iman olacaktır. Yani bu ilkelerin temelinde Allah'a imanın yattığını söyleyen Afgani, Allah'a iman etmenin önemi ve sayısız yararları, O'nu inkâr etmenin de toplumda telafisi imkânsız büyük zararları olacağı hususunda ısrarla durmaktadır.¹³⁸ Dinlerin, özellikle İslâm dininin temelini, insanlığı huzurlu ve mutlu edecek şekilde atıldığını belirten Afgani, bunu elde edebilmek için dinin koyduğu kurallara ve şartlara uyulması gerektiğini vurgular.

2.1.5.İslami Reform

Afgani ıslahat isteyen, inkılâpçı ruhlu bir kişiliğe sahiptir. Müslümanların daldıkları uyku ve gerilik içinden silkinip kalkmaları için reform istemektedir.

Afgani'nin İslam reformu hurafelerden temizlenmiş bir dinin yeniden canlanmasını kapsamaktadır. Onun Arapça nakledilen bazı sohbetleri bile şunu bariz bir şekilde ortaya koyar ki, onun dini reforma olan ilgisi, bütün samimiyetiyle aslında vasıttadır. Dini reformun daha sonra Avrupa tarzında ilerleme ve güçlenmeye bir anahtar olduğunu ve böyle bir reformun İslam dünyasının başka hedeflere ulaşması için de gerekli olduğunu düşünmektedir.¹³⁹

Onun başlıca siyasi faaliyetleri gözden geçirildiği zaman, aşağı yukarı daima reformla değil fakat çağının en önemli hizmeti ve anlamlı bir reformun ön şartı

¹³⁷Hayreddin Karaman, “*Cemaleddin Afgani*” TDVİA., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.459

¹³⁸Ahmet Danişmaz, “*Cemaleddin Afgani*”, Köprü Dergisi, Sayı.72, İstanbul 2000, s.155

¹³⁹Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.155

olarak gördüğü İslam dünyasının Batı'ya ve özellikle İngilizlere, tecavüzlere karşı güçlenmesiyle ilgili olduğu anlaşılır.¹⁴⁰

Afgani'nin bu ıslah fikrini ve reformunu yaşatmaya çalışan Urvetu'l Vuska cemiyetidir. Cemiyetin Müslümanların 19. yüzyılda en önemli temsilcisi olduğu düşünülür. Öze dönüş ve yeniden inşa kaygısı taşıyan bir kuruluş olması nedeniyle dönemin problemlerinin sesi de olmuştur.¹⁴¹

Afgani, İran şahı Nasuriddin'in uyguladığı kanunsuzluklardan rahatsızdır. Şah kanunları koyan ve onları istediği gibi uygulayan tek kişidir. Afgani ise İran'ın ilerlemesi, siyaseti ve bu despotizminden kurtulması adına güzel şeyler düşünmektedir. İslami reformun en çok İran'da yapılmasını düşünür. İran'da halkın çoğunluğu Şii olduğundan Şiiler arasında despotizmin gücünü kırarak normal bir yönetim oluşturmak ona göre kolaydır. Ve Müslüman halklar aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen, birbirleriyle öyle kaynaşmış durumdadırlar ki, bir ülkede yapılan ıslahat, kuşkusuz diğer Müslüman ülkelerde de etkisini gösterecektir.¹⁴²

Sayın Arthur Arnold'ın Afgani ile yapmış olduğu bir röportajda İslam'a yeni ve demokratik bir ruh aşılamanın yollarını sorduğunda şu cevabı almıştır:

“Kur'an'ın hakiki ruhu özgürlükçü ve çağdaş düşüncelerle uyum içindedir. Şimdiki düzensizlik kesinlikle İslam'ın kanunlarına ait değildir. Bunlar bilgisiz ve cahil tefsircilerin İslam'a yaptığı eklemelerdir. Tarihsel evrim ve gelişim onların bu yanlışlarını düzeltecektir. Görülmektedir ki; bir Müslüman aydın ve düşünür, Avrupa demokratik düşüncelerine tamamen aşına olursa, Kur'an'ın öğretisine dayanarak halkı çağdaş gelişim ve demokratik düşüncelerle tanıştırabilir. Bu çabalar, Luther'in karşılaştığı engellerle de karşılaşmaz.”¹⁴³

Ayetullah M. Mutahhari, Afgani'nin sahip olduğu perspektifi veya ıslahat programını şu beş madde ile özetlemektedir: 1. Baskıya karşıdır. 2. Kur'an ve

¹⁴⁰Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.156

¹⁴¹Hamza Türkmen, “*Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği*”, Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.28

¹⁴²Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.309

¹⁴³A.g.e., s.310

Sünnete dönüşü savunur. 3.Din kültürünü sonradan çıkarılan ilkelerden ve hurafelerden arındırmaya çalışır. 4.Sömürgecilerle mücadeleyi ön planda tutar.¹⁴⁴

Japonya imparatoru “Meiji” Sultan Abdülhamid’e bir mektup göndermiştir. Ülkesine İslam davetçilerinin gönderilmesini talep eder. Böylece her iki millet arasında birlik olmasını istemektedir. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid İstanbul’dan bazı âlimleri Japonya’ya göndermek ister, fakat Afgani buna karşı çıkarak şöyle der: “*Şüphesiz bugünkü âlimler ancak İslam’dan nefret ettirirler. Bunları Japonya’ya kâfirleri dinimize davet etmek için gönderemeyiz. En iyisi sen Japonya reisine hediyeler gönder ve bu isteğini gerçekleştireceğine söz ver. Sonra bu hizmete uygun âlimleri yetiştirir ve ona gönderirsin.*”¹⁴⁵ Afgani burada âlimler arasında bile olsa İslam’ın doğru anlaşılmadığını ve İslam’a uygun yeni âlimler yetiştirilmesi gerektiğini, bunun da kendi reform fikriyle olacağını savunur.

2.1.6. Milliyetçilik ve Emperyalizm Karşısında Direnişi

Afgani’nin Türkçülük akımı üzerindeki etkilerinden çeşitli kaynaklarda söz edilmektedir. Nitekim Yusuf Akçura’ya göre Afgani İslâm dünyasının her yanına düşünceleri, sözleri ve yol göstermeleriyle çok bereketli tohumlar saçmış, Batı Türkçülüğünde olduğu kadar, Doğu Türkçülüğünde de milliyet fikrinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁴⁶

Milliyet konusu modern çağda, millet esası etrafında teşkilatlanan dünyada, Müslümanlara milli kimliklerini veren İslamiyet’tir. Müslümanlar din bağı etrafında siyasi kimliklerini kazanmalı, bir bütün oluşturmalarıdır. Afgani bunu şöyle ifade eder. “*Ben bütün ülkeler birine tabi olsun demiyorum. Fakat hepsinin sultanı Kur’an, birliklerini yöneldiği nokta din olsun, her biri kendi menfaatleriyle meşgul olup bunları korurken diğerlerini de kendinden bilsin istiyorum.*”¹⁴⁷ Ona göre milliyet duygusu yaratılıştan değil mensubiyet ve eğitimden gelir. Kararında olduğu ve din bağına tabi bulunduğu sürece onu korumak ve beslemek gerekir. Afgani sınırı

¹⁴⁴Ayetullah Murtaza Mutahhari, Son Yüzyıldaki İslami Hareketler, Çev. İbrahim Şahin, Sahra Yayıncılık, Aralık 1988, Ankara, s.16

¹⁴⁵Salih Samarri, “Abdurreşid İbrahim’in Dilinden Cemaleddin Afgani”, Kur’ani Hayat Dergisi, Sayı 16, İstanbul 2010, s.4

¹⁴⁶Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.92

¹⁴⁷Reşid Rıza, *Gerçek İslam’da Birlik*, Çev. Hayreddin Karaman, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s.38

ise şöyle çizmiştir. Kavmi asabiyet dini asabiyeti geçtiği ve ümmet birliğine zarar verdiği takdirde geçerliliğini kaybeder.¹⁴⁸

Afgani'nin milliyetçilik fikri daha çok Müslüman ülkelerini yabancı boyunduruğundan, siyasi ve iktisadi esaretten kurtarmak için Müslümanların uyanması yönündedir. Kuvvetli milletlerden meydana gelen İslam halkının da kuvvetli olacağını düşünür. Bu yüzden milli uyanışlara asla karşı olmamıştır. Afgani, Müslümanların birlik yolunun, tüm Müslüman ülkelerin kendi ırklarına geri dönmelerinden geçtiğini belirtir.¹⁴⁹

Afgani gittiği her yerde millî uyanış fikrini aşılamaktadır. Her milletin uyanması gerektiğini söylemiştir ve bu da ancak millî benliğini duymakla olmaktadır. Milli duygulardan yoksun millet ölü demektir. Millî cereyanlar İslam'ı sarsmaz, bilakis kuvvetlendirir. Onun için Afgani millî cereyanlara karşı gelmemiş, onları desteklemiştir. Bazı kimseler aleyhinde bulunduğu halde o millî şair Mehmed Emin Yurdakul'u takdir etmiş, onu millî şiirler yazmaya teşvik etmiştir. Mehmed Emin'e imzalayarak resmini vermiştir. Bu, takdirinin bir nişanesidir.¹⁵⁰

Kendisini milliyetçi olarak kabul etmeyen, Afgani milliyet sözü yerine “cinsiyet” kavramını kullanarak iki tür birliğin var olduğunu vurgular; din birliği ve dil birliği. Ancak dil birliğinin, din birliğinden daha önemli olduğunun da altını çizer. Şunu belirtmek gerekir ki, Afgani'nin dilin önemini vurgulaması dinin önemini yadsımasından kaynaklanmaz. O, milliyetçi ve dinci hareketleri bütünleştirmeyi amaçlar.¹⁵¹

Afgani Türkler arasında Türk milliyetçiliği, Mısır'da Arap milliyetçiliği, İran'da Fars milliyetçiliğini yaymaya çalışması eleştirilmiştir. Özellikle Arap milliyetçiliği hareketindeki aktif rolüne dayanılarak onun Türk düşmanlığı yaptığı ispat edilmeye çalışılmıştır; çünkü Arap milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesiyle Osmanlı ve Türk aleyhtarlığı başlamış; hilafetin tekrar Araplara taşınması fikri

¹⁴⁸Ahmet Danişmaz, “*Cemaleddin Afgani*”, Köprü Dergisi, Sayı.72, İstanbul 2000, s.1566

¹⁴⁹Osman Keskiöğlü, “*Cemaleddin Afgani*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1962, s.91

¹⁵⁰A.g.m., s.97

¹⁵¹Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.42

yaygınlaşmış ve Arap isyanları görülmeye başlamıştır. Buna göre Afgani, başta Mısır olmak üzere Arap ülkelerinde bu düşünceyi gündeme getirip, Ortadoğu'nun siyasi yapısının değişmesinde öncü rol oynamıştır.¹⁵² Ancak bu durum, Afgani'nin Türk düşmanlığı yaptığı sonucuna varmak için yeterli delil teşkil etmez. En azından onun böyle bir niyeti olduğunu gösterir bariz bir girişimi olmamıştır. Araplara yeterince değer verilmediği öne sürülerek Osmanlı'ya karşı çeşitli isyanlar olduysa da bu isyanlarda Afgani'nin parmağı olduğunu kanıtlayacak bir belge olmadığı gibi çevresindekileri bu yolda yönlendirdiğine dair bir bilgi de yoktur. Bilakis onun yakın çevresinde bulunan öğrencisi bir Osmanlı mebusu olan Emir Şekip Aslan'ın, Arap kökenli olduğu halde ömrünün sonuna kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldığı bilinmektedir.¹⁵³

Afgani, büyük bir düşünür olarak görülmesi de, siyasi bir zekâya sahip İslam modernisti olarak kabul edilir. Onun ileri sürdüğü görüşler içinde en önemlisi siyasi alanla ilgili görüşleri ve özellikle de emperyalizme karşı fikirleridir. Onun hayatının büyük bir bölümü emperyalizmle mücadele uğrunda geçmiş, kendisine muhalif ya da taraftar olanların ortaya çıkmasında emperyalizmle ilgili görüşleri etkili olmuştur. Biz Afgani'nin emperyalizme karşı görüşlerini inceleyerek, kendisinden sonra ortaya çıkan İslam düşüncesindeki etkilerini ortaya koymaya çalışacağız.¹⁵⁴

Afgani, Batı emperyalizminin, İslam dünyasında Kur'an kaynağına dayalı bütün Müslümanları tek bir bağ içinde toplamaya yönelik İslami bilinci yok etmek için değişik biçimlere girdiğini görmektedir. Afgani'ye göre, bu biçimlerin en tehlikelisi, ortaya atılan türlü kuşkuyla Müslümanları, inançlarından uzaklaştırmak ve bu inançları alttan alta özünden bozma çabasıdır. Afgani, bu sözleriyle natüralist akıma dikkat çekmekte ve Hindistan'da ortaya çıkan bu akıma materyalistlerin

¹⁵² Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.140

¹⁵³ Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.43

¹⁵⁴ Ali Duman, "Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgani'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, Yıl 6, Ocak-Haziran 2013/1, s.182

mezhebi adını vermektedir. Afgani, bu sapık mezhebi, Müslümanların birlik çabasına karşı yönelmiş bir tehlike olarak görmektedir.¹⁵⁵

Onun en büyük mücadelesi Müslümanları bilinçsiz koyun sürüleri haline getirmeye çalışan Batı emperyalizmine ve onun iş birlikçisi baskıcı rejimlere karşı olmuştur. Afgani emperyalizm ve emperyalizme sebebiyet veren iç unsurlara karşı mücadele etmiştir. Dolayısıyla iki düşmanca tavırla karşılaşmıştır. Birincisi cebr, ikincisi cehalettir. Cebr, Afgani'ye karşı emperyalizm ve işbirlikçileri tarafından kullanılmıştır. Cehalet ise onun uyarmaya çalıştığı halk kitlelerinden ve ulemalardan gelmektedir. Bu cehalet sahiplerinin bir kısmı onu anlamıyorlar ve onu Batı'nın karşısında maceracı biri olarak görmüşlerdir. Diğer bir kısmı ise muhtemelen onu, kendi bulanık din anlayışları ve geleneksel alışkanlıkları karşısında bir tehlike odağı olarak görmüşlerdir.¹⁵⁶ Adalet ve nesnellik içinde bakacak olursak Afgani'nin 19. Yüzyılda ortaya koyduğu mücadele ve rehberlik ne abartılarak kutsanmalı ne de sıradanlaştırılmalıdır.

Afgani'nin hayatı incelendiğinde, ömrünün önemli bir kısmı Batı emperyalizmi, özellikle İngiliz Emperyalizmi ile mücadele etmekle geçtiği görülmektedir. Afgani'nin yaşadığı dönemde emperyalist oyunlar en derin şekilde kendini göstermiştir. O vakitlerde Osmanlı Devleti dağılma dönemine girmiş, geçmişte Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan ve nüfusunun önemli bir kısmı Araplardan oluşan Müslüman toplumlara birer ikişer yabancı devletlerin baskısı altına girmiştir. Afgani'nin siyasal hayatı Afganistan'da başlamıştır fakat daha sonra Afganistan'da başlayan siyasal hayatı, orada yaşadığı süreçler neticesinde, ayrılmak zorunda kaldığı günden itibaren İngilizlerin baskısı altındaki Hindistan, Mısır gibi ülkelerde devam etmiştir. Ve o, çeşitli sebeplerle bulunduğu ülkelerde daima İngilizlerin gözetimi altında tutulmuştur. Özellikle Hindistan'da bulunduğu süreçlerde İngilizlerin, Müslümanlar üzerindeki emperyalist baskılarına yakından şahit olmuştur. Bütün bu gelişmelerden sonra Afgani emperyalizme karşı fikir üretmek zorunda kalmıştır. Aslında Afgani hayatı boyunca sistematik bir düşünce

¹⁵⁵Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.61

¹⁵⁶Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.100

ortaya koyamamıştır. Bunun sebebini de emperyalizme karşı duyduğu aşırı nefret olarak gösterir. Onun temel gayretinin sömürgeci Batılı güçler karşısında Müslümanları ayağa kaldırmak için çaba harcamak olduğu söylenebilir.¹⁵⁷

Afgani siyasal hayatında Müslümanların Batı emperyalizmi karşısında ayağa kalkmasını hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda Batı'nın İslam dünyası üzerindeki baskısının artması sonucu oluşan problemleri çözmek için İslam'ın temel inanışlarının yeniden yorumlanması düşüncesini benimser. Her ne kadar dinle ilgili olsa da öze dönüş hareketi fikri, onun siyasal bakımdan medeni bir Müslüman toplum inşa edebilme projesinin gerçekleştirilebilmesinde gerekli gördüğü bir temel oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.¹⁵⁸

Özellikle Batı emperyalizmine karşı çıkan Afgani, bundan kurtuluş yolunun da öze dönüş hareketi olduğunu ve bunun gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Batı'nın ilerlemesine karşın, İslam dünyasının geri kalmasının sebebi Afgani'ye göre Batı, mücadeleciler bir ruh sergileyerek emperyalist hedeflerine ulaşmakta tembellik göstermemiş fakat Müslümanlar gittikçe dinin ana kaynaklarından uzaklaşarak, bir takım hurafelere kapılarak tembelleşmişler bundan dolayı da geri kalmışlardır.¹⁵⁹ Afgani'nin Panislamizm görüşü onun Batı emperyalizmi karşısındaki tutumunda da etkili olmuştur. Ona göre, Batı'nın sömürgeci tutumuyla başa çıkmanın yollarından biri İslam'ın özüne dönmek hareketiyse, diğeri de Müslümanları siyasal bir birlik etrafında birleştirmek yani Panislamizm'dir

2.1.7. Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik Düşünceleri

Afgani, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik düşünceleriyle Müslümanların haklarının korunmasını istemiştir ve doğrulukla yönetilen bir toplum hayal etmiştir. Onun bu düşüncelerinde Fransız İhtilalı'nın etkisi vardır. Fransız ihtilali sonucunda ilim kiliseye galip gelmiştir. Yalnız bu hayallerini sosyolojik bir biçimde geliştirmemiştir. O dönemde mevcut olan iki esas sosyal görüşten birincisi Marks'ın

¹⁵⁷Muammer Esen, *Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006, s.268

¹⁵⁸Ali Duman, "Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgani'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, Yıl 6, Ocak-Haziran 2013/1, s.193

¹⁵⁹Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997, s.138

sınıflar arası mücadele esnasında oluşabilecek proleter diktatoryası, ikincisi ise Emil Durkheim'in idealist görüşüdür. Afgani ise Durkheim'in görüşüne yani kolektif bilincin gelişmesini savunmuştur.¹⁶⁰ O, halkı seven ve onun dertlerini paylaşan bir hükümdar istemiştir. Hangi şekilde olursa olsun bu yönetimin temeli eşit bir yapıda olmalıdır demiştir.¹⁶¹

Afgani, siyasi mücadele, milli bağımsızlık ve milli saygınlık üzerine kendine has ve etkileyici konferanslar vermektedir. Bu konferansta zamanın Fransız devrimcilerinin bayraklarına yazdıkları “Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik” sözlerini açıklarken şöyle demiştir: “*İnsanın mutluluğu uğruna savaşanların esas amacı; özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi büyük ve muhteşem sembollere dayanan bir mutluluk binası inşa etmektir. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ise sömürünün, acımasızlığın, despotizmin kökünü kurutmak demektir.*”¹⁶²

Abduh, Afgani'ye Avrupa milletlerinin ulaştığı gerçek eşitliğe ulaşmak için takip edilmesi gereken en sağlam yolu sorduğunda Afgani şöyle demiştir: “*Dini hareket gerekir. Çünkü vahşetten medeniyete ulaşan Avrupa dünyasının halindeki inkılâbın sebebine baktığımızda, dini hareketi görürüz. Bu, Protestan toplumunun reisi Luther'den beri böyledir.*”¹⁶³

2.1.8. Din ve Dil Konusundaki Görüşleri

Afgani'nin İslam birliği alanında ortaya attığı fikirleri ele almaya çalıştık. O, İslam birliği kadar dil birliğine, milli birliğe de önem vermiştir. Tüm Müslümanlar her şeyden önce Türk olsun Arap olsun Hind olsun Fars olsun bir millet gelişmek istiyorsa önce özüne dönmeli ve kendilerini tanımaları gerektiğini söyler. Afgani, bu fikirlerini Hindistan'da Fars dilinde yazdığı “*Milli Birlik Felsefesi ve Dil Birliğinin*

¹⁶⁰Afgani; sosyolojik sistem hakkında gelişkin bir düşünce ortaya koymamışsa da, kendisinin devlet, yönetim şekli, halkın bağımsızlığı ve güvenliği hakkında yaşamsal önem taşıyan ilginç görüşleri olduğunu söylemek gerekir. Ona göre her memleketin vatandaşları, kendi imkânlarının geniş Rönesans'ı için, ilk başta, vatanında kendini özgür hissetmeli, ayrımcılık olmadan hür yaşamalı, devlet tarafından özel ilgi ve dikkate alınmalı, hakları korunmalı, her yönden emniyeti sağlanmalıdır. Bunlar vatandaşın yasal hakkıdır demiştir. Ayrıca Afgani, zulmün, sömürünün katı bir düşmanıdır. Bkz.,Pervane Bayram, s.5

¹⁶¹Şamil Kurbanov, a.g.e., s.29

¹⁶²Mian Mustafa Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, Cilt 4, s.242

¹⁶³Reşid Rıza, *Gerçek İslam'da Birlik*, Çev. Hayreddin Karaman, İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s.28

Gerçek Mahiyeti” adlı eserinde de geniş bir şekilde açıklamıştır. Onun bu düşünceleri sonucunda bütün Müslüman dünyasında milli zeminde uyanmalar başlamış ve bu konuda etkilediği isimleri şöyle sıralayabiliriz: Mısır’da Muhammed Abduh, Türkiye’de Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif, Ziya Gökalp, Azerbaycan’da Ali Bey Hüseyin zade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Hasan Bey Zerdabi, Cafer Cabbarlı, Ahmet Cavad gibi.¹⁶⁴

2.1.8.1. Dil Birliği

Yukarıda Afgani’nin dil birliği hakkındaki görüşlerine biraz değindik. Bu başlıkta biraz daha ayrıntıya incek olursak Afgani’nin Türk Yurdu’nda yayınlanmış olan “*Vahdet-i Cinsiyye Felsefesi*” makalesinde milliyetin dışında saadet olmayacağını ve lisansız yani dilsiz bir millet olmayacağını söyler. İnsanları birbirine bağlayan bağın birinin dil diğerinin ise din olduğunu ifade eder. Afgani dil birliğinden kasıt ırk birliği olduğunu ve bunun da kalıcılığının dinden daha devamlı olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre dil kısa bir zaman da değişmez. Bu düşüncesini de kendisi şöyle ifade etmiştir: “*Tek bir dil konuşan ırkı görürüz ki, bin yıllık bir müddet zarfında, dil birliğinden ibaret olan ırka bir bozulma söz konusu olmadığı halde iki üç defa din değiştiriyor.*”¹⁶⁵ Yani Afgani’nin bu makalesinde ifade ettiği cümlelerden din birliğinden çok dil birliğine önem verdiğini görüyoruz. Aslında bu düşüncesinde kendisiyle çeliştiği ortadadır. Çünkü İslamcılığı savunduğu sözlerinde birliğin din ile olması gerektiğini ırkın öne çıkarılmaması gerektiğini ifade ediyordu.

Afgani’ye göre dil birliği milli birliktir. Toplumların sergilediği eğitim ve bilim eğer ana dilde olursa kapsamlılık artar yani ana dilde olan ilim herkesin malı olur. Tersisi de söz konusudur. Dilin toplumsal bir görevi olduğunun ve bunun da kendi çatısı altında yaşayanlar tarafından anlaşılması gerekmektedir. Eğer bir toplum dili anlamıyorsa o toplumda dil görevini yerine getirmemiş demektir. Örneğin bir âlimin yapması gereken kendi ana dilini öğrenmesidir ve daha sonra bu dili insanlar tarafından anlaşılır hale getirmektir. Afgani’nin dillerin etkileşimi konusunda

¹⁶⁴Muhammed Reşad, *Cemaleddin Afgani Hakkında Makaleler*, Bedir Yayınları, İstanbul 1996, s.184

¹⁶⁵Yusuf Akçura, *Türçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.84

yabancı dillerden gerektiği kadar kelime alınabileceğini ama alınan kelimelerin de kendi dilimizin kurallarına uydurulmalı ki, bu kelimelerin yabancı kelime olduğu anlaşılmasın demiştir. Yani bir nevi dilde sadeleştirme yolunun önünü açmış ve onun bu düşüncelerinin dilde sadeleşme yapan Türk aydınları tarafından gerçekleştirildiğini görüyoruz. Sadece bununla kalmayıp dilde sadeleşme yapan öze dönüşü başlatan Asya Türklerini de etkilemiştir.¹⁶⁶

Afgani için dil sadece insanlar arasında etkileşimi ve iletişimi sağlayan bir araç olmaktan öte milletlerin sosyal, bilimsel, ilimsel, eğitimsel ve siyasi hayatlarında da etkilidir.

2.1.8.2.Dini Birlik

Afgani'nin dini birlik konusuna İslamcılık başlığında değinmiştik. Burada kısaca tekrar ele alacak olursak onun din birliğinde anlatmaya çalıştığı Panislamizmdir. Fakat Afgani dini birlik noktasında da eleştiri almıştır. Kavimlere kendi dilleriyle hitap etmesini milli duyguları uyandırmaya teşvik ettiği şeklinde yorumlamışlardır. Bu eleştiri yapanlar da milli dindarlık anlayışından kurtulamayanlardır. Afgani'ye göre önemli olan kavim, ulus bağından ziyade din ve dil bağıdır. Ümmet birliğini ancak din bağı sağlayacaktır. Ona göre kavmiyet bağı da faydalıdır, önemlidir fakat din bağına gölgede bırakmamalıdır. Yazılarında şunu da ifade eder. Başka din ve inanç sahiplerine karşı da adaletli olunmalı, dünyayı bir kavim, din yarışı haline getirmemelidir.¹⁶⁷

2.2. Urvetu'l Vuska'nın Siyasi Konulu Makalelerine Genel Bakış

Afgani, her sayısında Urvetu'l Vuska'nın birçok sayfasını, İslam dünyasının savaş ve siyasi sorunlarına, emperyalist ülkelerin ve devlet adamlarının tutumlarına ayırmıştır. Afgani bu düşüncesini hayata geçirebilmek için İslam toplumlarının o dönemdeki siyasi gündemini meşgul eden temel konularla ilgili farklı görüşlerini

¹⁶⁶Pervane Bayram, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, Journal of Qafkaz Üniversitesi, Sayı 10, Cilt 1, 2002, s.5

¹⁶⁷Hamza Türkmen, “Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği”, Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.35

dile getirmiştir. Bunlar arasında İslam toplumlarının yönetiminin önemi, İslam toplumlarının yöneticilerinin kimlik ve kişilikleriyle ilgili durumlar sayılabilir. Siyasal bir kimliğe sahip ve yönetimde rol almış bir kişilik olan Afgani, yaşadığı dönemde dolaştığı İslam coğrafyasında Müslümanların yönetimleri üzerinde incelemelerde bulunmuş ve mevcut yönetimlerin İslam'ın öngördüğü istişare, adalet, yumuşaklık gibi ilkelerden uzak ve daha katı yönetimler olduğu düşüncesine varmıştır.¹⁶⁸

Afgani bütün yazdıkları makalelerde gerçek bir İslam uygarlığının kurulmasına çağrıda bulunmuştur. Bu uygarlığı akıl, ruh ve nefsin kuracağını, ilimle imanın insanlığın yararına kaynaşacağı, doğa yasalarının dengeli bir biçimde keşfedileceği bir uygarlık olacağını ifade etmiştir. İlerleme, yükselme ve refahta hiçbir sınır tanımayan, gerçekçi ve lüks ile israftan uzak bir uygarlık olacağı, özü ihmal etmeyen, içe nüfuz eden ve insanı yeni baştan kuran bir uygarlık hedeflemiştir.¹⁶⁹

2.2.1. Anayasal Sisteme Bakışı

Afgani'nin yaşamı daha çok politik meselelerle uğraşmakla geçmiştir. Memleketi olan Afganistan'da başkanlığa kadar yükselmiştir. Bunun yanında ülkeleri gezmiş, emir ve hükümdarlarla oturup kalkmış, onların durumlarını görmüştür. Zamanındaki emir ve hükümdarların, başkalarının görüşüne değer vermeyen, kimseye danışmayan, totaliter kişiler olduğu kanaatine varmıştır. Bu duruma tepki göstermiş ve bunu İslam şeriatına aykırı bir durum saymıştır. Çünkü İslam'da siyasi sistemin şuraya dayanmak zorunda olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁰

Afgani yaşadığı dönemde, İslami şura düzeninin, parlamento seçimleriyle ve anayasal yönetimin izlenmesiyle gerçekleşebileceğine inanmıştır. Ancak bütün bunların İslam şeriatı çerçevesinde oluşması gerektiğini ifade etmiştir. Birçoğu

¹⁶⁸Ali Duman, "Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgani'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, Yıl 6, Ocak-Haziran 2013/1, s.183

¹⁶⁹Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.211

¹⁷⁰Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.137

Afgani'nin bu çağrısının Avrupa'daki parlamenter hayatın bir taklidi ve Batılı anlamda bir demokrasi çağrısı olduğunu sanmıştır.¹⁷¹ Fakat bunun aksini iddia edenler vardı. Serdar Bekar'a göre Afgani Batı etkisinde olmayan bir İslam toplumu ve Kur'an ölçeğinde bir anayasa olmasını istemiştir. Tüm halkının düşünüp akledebileceği, söz söyleyebileceği, bilinçli bir toplum tasarlamış ve asıl böyle bir toplumu hakiki bir İslam toplumu, gerçek manada Kur'an'a ve sünnete uygun yaşayan Müslümanlar olarak kabul etmiştir.¹⁷²

Afgani, özellikle İran Şahı'nın totaliter tutumundan rahatsız olmuştur. Şah'a demokratik reformları sürdürmesini, anayasal bir örgütlenme kurmasını, ülkeyi adalet ve parlamentoya idare etmesini önermiştir. Afgani, anayasal bir devlet örgütlenmesini öngörmüş, anayasal bir örgütlenme de her milletin temsilcilerinin bulunmasına büyük önem vermiştir. Ona göre, "*Herhangi bir milletin temsil edilmesi, bu temsilcilerin gerçekten de o milletin kendi içinden çıktığı durumda önem kazanırdı.*"¹⁷³

Afgani'nin anayasal sistemle ilgili fikirleri çağımızda Müslüman milletlerin çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Çünkü İslam şuraya dayalı bir düzendir. Ama şura düzeninin nasıl gerçekleşeceğine dair İslam özel bir yöntem belirlememiştir. Bunun uygulanmasını Müslümanlara bırakmıştır. Dolayısıyla şuranın uygulama biçimini belirlemek için Müslümanlar yaşadıkları çağın koşullarını göz önünde bulundurmışlardır.¹⁷⁴ Kısacası Afgani'nin anayasal sisteme bakışı İslam ile paralel olan parlamenter sisteme dayalı bir anayasadır.

2.2.2.İktidarı (Mülkü) Koruma Yolları

Afgani mülkü korumanın birçok yolu olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Toplumda herkesin birey olarak kendi üstüne düşen görevi yerine getirmesi, yönetimin istişare ilkesine dayanması ve bu şekilde tehlikelerden uzak durmak, İslam devleti kurumlarına sızmış yabancılar başta olmak

¹⁷¹A.g.e., s.141

¹⁷²Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.110

¹⁷³Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.85

¹⁷⁴Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.141

üzere güvenilmemesi gereken kişilere güven duymamak, toplumun birlik olmuş bir şekilde kamu yararına olan konularda bir ağızdan karar vermesi, düşmana karşı zayıf bir tavırdan yana değil de emperyalizmi bertaraf ederek gücün artırılması, yönetim işini ehline bırakmak, her hak sahibine hakkını teslim etmek gibi. Tüm bunlar Afgani'ye göre iktidarın güçlenmesini sağlar iç düzeni bozulma ve sarsılmadan korur.¹⁷⁵

Yani Afgani, siyasi alanda da olsa İslam'ın belirlediği sınırların gözetilmesi gerektiği, yasakları çiğnemeyip emirleri yerine getirme konusunda hassas olmayı tavsiye etmiştir.

2.2.3. Devlet Adamları ve Yöneticilerin Özellikleri

Afgani, Urvetu'l-Vuska'daki yazılarında sık sık İslam ülkelerinin yöneticilerine de seslenir. Afgani'ye göre devletin başında olan kişiler akıllı, bilgili, deneyimli, derin düşünceli, her şeyi adalet ilkesi üzerine kuran, halkı şeriatın sınırlarında durduran, uluslararası platformlarda ülkesini layıkıyla temsil eden, kalpleri ülke sevgisiyle dolu, halkına karşı şefkatli, benliğinde hamiyet duygusu yerleşmiş, içlerinde onlara görevlerini hatırlatacak uyarıcı bir vicdana sahip, ülkeye bir zarar dokunduğunda sızlanan insanlar olmalıdır. Afgani sık sık bu niteliklere sahip olmadığını düşündüğü İslam ülkeleri yöneticilerine eleştiriler ve uyarılar yapmıştır.¹⁷⁶

Afgani, “*Ümmet ve Diktatör Yöneticinin Otoritesi*” başlıklı makalesinde ise şöyle demektedir: “...kendisini ilgilendiren konularda söz hakkına sahip olmayan ümmet bir tek yöneticiye boyun eğmiş bir ümmettir. O yöneticinin kendi iradesi kanun ve arzusu devlet nizamı haline gelir, dilediğini yapar, istediğini uygular. Böyle bir ümmetin belirli, kalıcı bir kimliği bulunmaz ve gidişatı da düzgün ve dengeli olmaz. Başına gelen tüm iyi ve kötü haller yöneticinin durumuna bağlıdır. Yöneticisi hikmet sahibi, sağlam iradeli ve sağlam karakterliyse, ümmeti adaletle yönetir, refah ve bolluğa giden yolları açar, sanat ve endüstrinin ilerlemesini sağlar, toplumun

¹⁷⁵Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.233

¹⁷⁶Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.14

ihtiyaçlarını karşılama da gerekli atılımları yapar, buruk ve ezik ruhlar da izzet ve şeref ruhunu diriltir, cesaret, atılganlık, zulüm ve haksızlığa boyun eğmeme gibi üstün vasıflarla donatır, onları en güzel şekilde onurlandırır, şeref bahşeder. Fakat yönetici dar görüşlü ise yetki ve yaptırımlarıyla ümmeti helak uçurumuna sürükler. Kararlarında adalet yolundan sapar ve devamlı haksızlık kapısını açık tutar. Böylece kuvvetli zayıfın hakkına tecavüz eder, düzen bozulur, ahlak fesada uğrar, hiç kimse korkudan hak sözü söyleyemez ve yüreklere umutsuzluk egemen olur.”¹⁷⁷

Afgani toplumsal, askeri, idari ve siyasi hayatta yabancıların çalıştırılmasına ve hükümdarların yabancıları güvenilen birer sırdaş olarak görevlendirmelerine karşı çıkmıştır. O, yabancıların bu görevlerde çalıştırılmasından doğabilecek büyük zarara değinmektedir. Çünkü bunlar ne ırk ne de din olarak ümmete bağılı değildir, ümmetin geleceğı onlar için fazla önemli değildir. İlerlemesine de özen göstermezler çünkü ülke içinde ücretle çalıştırıldıkları için en büyük düşünceleri ücret almaktır. Afgani, geçmiş milletlerin tarihlerini inceleyen bir insanın, kalkınma ve genişlemelerde devletlerin, ancak kendi insanları tarafından korunabildiğini göreceğini vurgulamaktadır. Bunlar devletlerin hakkını koruduğı gibi, devletler de bunların hakkını gözetir. Bunların devletlerinin hiçbir işi yabancıların elinde olmamıştır. Bu devletler, ancak yabancı unsurların bünyelerine sızması ve nüfus etmesiyle, yabancıların üst düzey görevleri işgal etmesiyle gerileyip çökmüşlerdir. Bu durum her devlette yıkım ve çöküşün ifadesidir.¹⁷⁸

Afgani, kaleme aldığı yazılarda devlet yöneticilerine samimi nasihatler de bulunmuştur. İşlerini yabancılar a teslim eden, yönetim ve güvenlik gibi işleri onlara bırakan, hatta ev işlerine varıncaya kadar onlara yakınlık gösteren ve güven besleyen, özel hizmetlerinde çalıştıran yöneticilere bu konuda öğütler de bulunmuştur.

2.2.4. İslam Birliğı

İslami hareketler üzerinde ciddi etkisi olduğı düşünölen şahsiyetlerden birisi de Cemaleddin Afgani'dir. İslami hareket bir anda oluşacak bir şey değildir. Bu hareketin ortaya çıkışı zaman almaktadır. Bir tohumun filizlenebilmesi için toprak

¹⁷⁷Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.138

¹⁷⁸Hilmi Ziya Ülken, *“Türkiye’de Batılılaşma Hareketi”*, AÜİFD, Ankara 1961, s.4-5

altında kalması gerektiği gibi İslami hareket de bir hazırlık evresi geçirmeli şartların olgunlaşmasını beklemelidir.¹⁷⁹

Afgani'nin amacı tüm Müslümanları Doğu ve Batı ayrımı yapmadan bir arada tutarak büyük İslam devleti kurmaktır. Bunun için Afganlı, İranlı, Kürt, Türk, Hint ayrımı yapmayarak tüm Müslüman milletleri bir arada tutmayı hedeflemektedir. Bunu siyasi bir gereklilik olmaktan ziyade, öncelikle dini bir görev olarak gördüğü için yapmaktadır. Çünkü isimlerin değişmesi, muamelelerin farklılaşması İslam birliğinin bozulmasına neden olmuştur.¹⁸⁰

İkinci Abdülhamid'de İslam birliği fikrini düşünmüştür ve bunun için 1892'de Afgani, ikinci Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağırılmıştır. Abdülhamid, Osmanlı hilafet bayrağı altında bir İslam birliği düşünmüş ve Afgani'nin kendisine yardımcı olabileceğini umut etmiştir. Fakat düşüncelerinde tam bir uyum sağlayamamışlardır. Abdülhamid İslam birliğini saltanatın devamı için gerekli görürken yani siyasal anlamda bir İslam birliği hedeflerken Afgani için İslam birliğinin kurulması İslami bir araçtır.¹⁸¹

Urvetu'l-Vuska'da "*İslam Birliği*" başlığı altındaki makalesinde bu görüşlerini ortaya koymuştur. Müslümanların vaktiyle şanlı bir imparatorluk altında birleşmiş olduklarını ve onların araştırma, felsefe ve bütün diğer bilim sahalarındaki başarılarının hala bütün Müslümanlar için bir gurur kaynağı olduğu görüşündedir. Şu halde İslam'ın ve İslam kanunlarının bütün Müslüman ülkeler üzerine hâkim kılınmasına katkıda bulunmuştur. Bütün Müslümanların yapmakla mükellef olduğu bir vazife, şartlar ne olursa olsun asla toprakları üzerinde kendi hâkimiyetini kurmaya çabalayan yabancı bir kimseyle uzlaşmamalı ve dostane bir yaklaşım içine girmemeleridir.¹⁸²

Müslüman yöneticilerin devlet meselelerini ve hatta kendi vatanlarındaki meseleleri düzene sokmak üzere yabancılara el açtıklarını ve yabancı boyunduruğunu

¹⁷⁹Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s.242

¹⁸⁰Salih Samarri, "Abdurreşid İbrahim'in Dilinden Cemaleddin Afgani", Kur'ani Hayat Dergisi, Sayı 16, İstanbul 2010, s.4

¹⁸¹Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.100

¹⁸²Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.167

kendi boyunlarına geçirdiklerini görmekteyiz. İslam topraklarını ele geçirebilmek için can atan Avrupalılar onların dini birliğini yıkmanın ve böylece içte çıkan anlaşmazlıklardan yararlanmanın yollarını aramışlardır. Afgani, bu şartlar altında İslam ülkelerinin birbirlerinden bağımsız olarak tek bir idealde birleşmelerini arzu etmektedir. Ve yine o, yurtseverlik duygusunun yerini din bağınazlığı ile doldurma niyetinde değildir, İslam'ın yeniden dirilmesi için uğraşmıştır.¹⁸³

2.2.5. Irkçılık

Cemaleddin Afgani'ye göre ırk taassubu dünyanın her yerinde ve her millette var olan bir duygudur ve bu duygu sayesinde insan kendi toplumuna gelecek her türlü zarara karşı mücadele eder. İnsanın doğal yapısından kaynaklandığı düşünülen bu duygu aslında sonradan kazanılmaktadır. O, örnek olarak doğduğu bir toplumun dışında büyüyen çocuğa işaret eder. Böyle bir çocuğun gözünde doğduğu ve sonradan içinde büyüdüğü her iki toplum eşittir, hatta sonradan büyüdüğü topluma daha çok bağlanabilir. Eğer çocuğa asıl vatani ve nerede doğduğu söylenmezse, onda millete bir yöneliş görülmez. Ona göre bu durum soya bağlılığın tabii olmadığını kanıtlamaktadır.¹⁸⁴

Doğal bir güdü olmayan ırkçılık, geçici olarak gereksinimlerin bir çizgisi şeklinde oluşabilir. Bunun yanı sıra insanda çıkar sağlama ve menfaat duygusu da vardır ki, iyi bir terbiyeden geçirilmezse güçlü hale gelir ve hırsla dönüşür. Sonuçta insanı, diğer insanlarla çatışmaya ve onların hakkını gaspa yöneltir. Bu anlamdaki ırkçılık, kendisini ortaya çıkaran gereksinim giderilince ortadan kalkar. Ancak Allah inancı sayesinde insandaki ırk bağlılığı ve ırkçılık işlevini yitirir. Allah'a inanan insanlar, yalnızca ırk bağlılığından uzaklaşarak haklarının korunması, hak ve şereflerinin savunması için çaba gösterirler. Afgani, emperyalist güçlerin başka ülkelere saldırıda bulunmasını da böyle bir duyguya bağlar. Ona göre akrabalık, ırk, soy denilen birlikler İngiliz, Rus, Hint, Türk vb. milletleri doğurmuştur. Bu duygu altında milletler adalet duygusunu kaybedip diğer milletlere saldırmaya başlarlar. Ancak İslâm inancı taşıyan milletler, hiçbir zaman kavim ve soy bağına değer

¹⁸³Mian Mustafa Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, Cilt 4, s.259

¹⁸⁴Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, A.g.e., s.81

vermeyip, İslâm ümmetinin genelini göz önünde bulundurmuşlardır. Bundan dolayı Arap, Türkün hâkimiyetinden nefret etmez; Acem, Arap'ın hâkimiyetini kabul etmekten çekinmez, Hintli, Afganlının emrinde bulunabilir.¹⁸⁵

Afgani'nin en büyük amacı ayrılıkların son bulduğu bir İslam birliğini gerçekleştirmektir. Batı'nın ayrılıkları arttırmak için ortaya attığı ırkçı-milliyetçi düşüncelere, izmlere karşı, o ümmetin birliğini savunmuş, milliyetçiliği ve ırkçılığı şiddetle reddetmiştir. Ona göre soyun sopun kişiye vereceği övünmenin hiçbir değeri yoktur. Ona göre esas olan ümmet bilincidir. Bu bağlamda âlimler ise ayrılıkları ortadan kaldırmalı ve birliği sağlamalıdır.¹⁸⁶

¹⁸⁵Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.82

¹⁸⁶Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.103

III. BÖLÜM

3.CEMALEDDİN AFGANI'NİN MODERN İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNE ETKİLERİ

Afgani'nin modern İslam düşünce tarihine etkisi oldukça büyüktür. Hürriyet, milliyet, adalet gibi konularda yaptığı tespitlerle birçok önemli ismi etkilemiştir. Bunlar Yeni Osmanlılar, Jön Türkleri, Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi Türkçüler ve Ahmet Hamdi Akseki, Mehmet Akif gibi kişiler vardır. Modern zamanda İslamiyet'in yeni bir düşünce olarak ortaya atılmasında Afgani'nin önemi büyüktür. Afgani'den etkilenen diğer önemli şahsiyet ise II. Abdülhamit'tir. O zamanının ve ülkenin bir takım şartları gereği, fiilen olmasa da fikir planında Afgani'den etkilenmiştir.¹⁸⁷

Bir taraftan Afgani bu kadar çok şahsiyetlere etki etmesine rağmen diğer tarafta da pek çok kişi tarafından tanınmamaktadır. Bunun sebebini Afgani kendisi daha çok siyasi kişiliklerle ilişki kurmasından dolayı çoğu kişi tarafından pek tanınmadığını ifade eder. Kendisinin birebir ifadesiyle: *“İçimdeki bütün tohumları insanlığın düşüncesinden sağlam yerlere ekmeliydim. Kafamdaki verimli ve faydalı tohumu tuzlu ve verimsiz topraklarda tahrip etmemeliydim. Bütün bu zaman süresinde benim iyi niyetli düşüncelerimden hiçbiri Doğu idarecilerinin kulaklarına girmedi...”*¹⁸⁸

3.1. Modernitenin Doğuşu

Batı kökenli bir sözcük olan “Modern” kelimesi, sözlükte “çağdaş, yeni, yenileşme” gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyen “modernizm” kelimesi ise sözlükte çağcılık, modernlik, yenilik, çağdaşlık, yeni şeylere düşkün olma,

¹⁸⁷Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Afgani” TDVİA., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.462

¹⁸⁸Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, s.345

gelenekçiliğe karşı olma gibi anlamlara gelmektedir. Tüm bunları hayata geçiren ve uygulayan kimselere ise “modernist” denir.¹⁸⁹

1436-1789 Fransız İhtilalı’na kadar ve 1970’ler ve sonraki döneme kadar uzanan entelektüel hareket modernite ile ilişkilendirilir. Modernite kavramı, modernizm ve modern çağ ile ilişkilidir ancak bu kavram kendine has bağımsız bir fikir oluşturur. Modernite feodalizmden kapitalizme doğru geçiş, endüstrileşme, sekülerleşme, rasyonelleşme demektir ve gelenek sonrası veya ortaçağ sonrası dönemi kapsar. Aydınlanma ve modernite aynı şeyler değildir. Aydınlanma, batı felsefesinde belirli bir hareketi ifade eder. Modernite ise daha çok sadece kapitalizmin yükselişiyle ilişkili sosyal ilişkileri ifade eder. Ayrıca Modernite Marksizm, varoluşçuluk gibi belirli bazı entelektüel kültürleri ve bazı sosyal bilimlerin kuruluşu gibi sekülerleşme ve endüstrileşme sonrası yaşam ile ilişkili hareketi ifade eder.¹⁹⁰

Modernleşme dinden uzaklaşma değil onun dönüştürülmesi olarak görüldüğü gibi aksine dinden kopuş olarak da görenler vardır. Şöyle ki:

Modernite düşüncesi, bilim, sanat, felsefe, politika, sosyoloji alanlarında öne çıkar. Modernite sekülerleşme yolunda hızla ilerlerken Hristiyanlığın hegemonyasından da kurtulma çabası içerisindedir. Ve modernite geçmişten vazgeçmeyi, eski olan karşısında yeniyi savunduğu için bu durum dinden de kopuş anlamına gelmektedir.¹⁹¹ Aklı ve bilimi ön plana çıkaran batı modernizmi duyguyu, ruhu, manevi alanları yok saymıştır ve bunların yıkımına yol açmıştır.¹⁹²

Modernizmin yukarıda ifade ettiğimiz anlamlar da yansımaları sadece Batı dünyasında olmayıp İslam dünyasında da kendine karşılık bulmuştur. Bunlar geleneği yok saymak istemişler hatta daha da ileri giderek Batılıların tarihi inkâr

¹⁸⁹Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, Yıl 2002, s.163

¹⁹⁰A.N. Amir & A.O. Shuriye & A.F. İsmail, “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı”, Çev. Osman Şahin, Birey ve Toplum Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, Güz 2013, s.224

¹⁹¹ A.N. Amir & A.O. Shuriye & A.F. İsmail, “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı”, Çev. Osman Şahin, Birey ve Toplum Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, Güz 2013, s.224

¹⁹²Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, Yıl 2002, s.150

metodunu örnek alarak sünneti, İslami kaynakları ve Kur'an'ı yok saymak istediler.¹⁹³

Avrupalılar sömürgeleştirmeyi tam anlamıyla başaramadıkları Osmanlı'yı İslam konusunda zayıflatarak amaçlarına ulaşmak istemektedirler. Bunu da İslam'ın medeniyet ile uzlaşmadığı algısı oluşturarak yapmaya çalışmışlardır. Hakiki İslam'ın Arap İslam'ı olduğunu şuanda Osmanlıda yaşanan İslam'ın toplumun ilerlemesine engel olduğunu ifade ederek kışkırtıcı tavır sergilerler. Böyle yaparak bir yandan Osmanlı kötülenmekte diğer taraftan da gerçek İslam'ın bundan beş yüz yıl Araplardan alınmış şekliyle olduğunu söylerler. Oryantalistlere göre şuanda Osmanlıda ilerlemeye engel olarak yaşanan İslam gerçek anlamda ilerleyişi engellemiş olsaydı Araplar zamanının en parlak medeniyetleri olmayı başaramazlardı. Bazı İslamcılar bu düşüncelerin etkisi altında kaldılar ve İslam modernizmi “İslam ilerlemeye karşı değildir” anti tezinden doğdu.¹⁹⁴

Afgani ve öğrencisi Abduh oryantalizme cevap olarak İslam'ı geleneğe bağlı kalarak değil de felsefe ve bilime göre düzeltme yoluna gittiler. Bilim ve felsefeye göre düzenlemek de aklın ışığı dâhilinde yeniden düşünmek olarak anlaşılmalıdır. Aklın ışığında düşünmeyi vurgularken gerek Abduh gerekse de Afgani vahiy karşısında akli savunarak bir takım dini olgulardan uzaklaşmışlardır. İlahi dinden pozitif dine kayılmış ve sünnet inkâr edilmiştir.¹⁹⁵ Yazar burada modernist İslam konusunda Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'u eleştirmiştir. Afgani ve Abduh'un İslam'ın savunucusu olmayıp onu temsil etmedikleri tartışma konusudur.

3.2. İslam Modernizminin Doğuşu

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan İslam modernizmi İslam'ın felsefe ve yabancı düşünceye göre Kur'an ve sünnetin modernist çizgide yeniden değerlendirilmesidir. Modernistler ayetleri modern bilim altında yeniden yorumlamaya çalışarak Kur'an ile akıl ve bilim arasında bir zıtlık olmadığını

¹⁹³A.g.m., s.151

¹⁹⁴Tanel Demirel, “İslam'da Modernleşme, 1839-1939 Üzerine Notlar”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 18, Sayı 69-70, Kış-Bahar 2013, s.91

¹⁹⁵A.g.m., s.91-92

anlatmaya çalışmışlardır. İslam modernizmi İslam dünyasının Batı karşısında gerilemesinden sonra ortaya çıkmıştır.¹⁹⁶

İslami modernizmini kendinden önceki hareketlerden ayıran nokta da yukarıda bahsedildiği gibi Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında akli ve bilimi kullanmak olduğudur. Özellikle anlaşılması güç olan bazı ayetleri olduğu gibi kabul etmek yerine akla ve bilime ters düşmeyecek bir şekilde yorumlama yoluna gitmişlerdir.¹⁹⁷ İslam modernizimden önceki akımlar (buna selefilik de denilmektedir) akli öncelemekten kaçınmaktadır ve modern fikirlere karşı tavizsizliği ile bilinmektedir. Yeniliklere kapalı bir akım olarak yorumlanabilir.

Yukarıda açıkladığımız kısımlar İslam modernizminin olumsuz olarak görülebilecek yanıdır. Çünkü İslam modernizmi tabiri hala birçok kesim tarafından yanlış anlaşılır ve yadırganır. Bu tabire karşı yanlış anlaşılmaların olduğu kesim genelde muhafazakârlığın yoğun olduğu yerlerdir. Bu olumsuz görünümün sebebi ise modernizmin çağrıştırdığı “yenilik, reform, çağdaşlık” gibi anlamlara insanların yabancı olması ve geleneksel İslam anlayışına sahip olan toplumlarda din ile beraber bu tabirler kullanılınca insanların ilk sefer de buna alışması zor olmakta ve zaman almakta ve hatta geniş muhafazakâr kesim de büyük tepkiye neden olmaktadır. Konu dinde reform, dinde yenilik gibi kavramlarla ifade edilince durum daha çok hassasiyet kazanmaktadır. Bu ifadeler buna tepki gösteren insanlar tarafından dini inkâr, dinin özünü değiştirmek, dinde lakaytlık olarak algılanmaktadır.¹⁹⁸ Bir de modernizm kavramı daha çok Batıyla özdeşleşen bir ifade olduğu için sadece kelimenin kendisini bile bilgi sosyolojisi açısından ele alırsak toplumların bu şekilde tepki vermesini anlamak çok zor olmasa gerekir.¹⁹⁹

¹⁹⁶Tanel Demirel, “İslam’da Modernleşme, 1839-1939 Üzerine Notlar”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 18, Sayı 69-70, Kış-Bahar 2013, s.93

¹⁹⁷Abdullah Alperen, “Türkiyede İslami Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler Üzerine Bir Araştırma”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2000, Sayı 9, s.484

¹⁹⁸Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, Yıl 2002, s.158

¹⁹⁹Mehmet Aydın, “Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi”, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 4, Ekim 1990, s.273

3.3.Afgani'nin Modern İslam Yaklaşımına Genel Bir Bakış

Yukarıda kısaca tanımını yapmaya çalıştığımız İslam modernizminin on dokuzuncu yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri de Cemaleddin Afgani'dir. İslam dünyasının emperyalizmi ve Batı sömürgesi karşısında içine düştüğü bu kötü durumdan kurtulabilmesi için tüm Müslümanlara birlik çağrısında bulunmuştur ve hurafelerden arındırılmış bir dine sınıksız sarılmak gerektiğine vurgu yapar.

Afgani, İslam dininin insanın tabiatına en uygun din olduğunu ve bu dinin akıl, bilim ve ilimle çatışmadığını aksine İslam'ın akıl ve bilimle uyum içerisinde olduğunu söyler. Ona göre İslam her çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte ve her çağa uyum sağlamaktadır. İslam sadece Ortaçağ zamanında değil günümüze ya da modern zamana da uyum sağlamaktadır. Modern zamana uyum sağlaması için de İslam'ın doğru yorumlanması gerektiğini söyler.²⁰⁰

Urvetu'l-Vuska'da yer alan bir makalesinde Afgani; dini ümmetin yükselme sebebi olarak görmekte ve ümmetin yok olması veya düşüşünün sebebinin ise dinin esaslarını bırakmak, dinde olmayan hurafeleri ona sokarak özünden uzaklaştırmak olarak görür. Eğer ümmet ilerlemek istiyorsa Afgani'ye göre dini doğru yorumlamalı ve özüne uygun şekilde yaşamalıdır.²⁰¹ Bu konuyu Afgani'nin kendi cümleleriyle ifade edecek olursak: *“Bidatlardan arındırılmış hakiki bir din bu cansız ümmete yeniden hayat bahşedecek, ümmet arasındaki birliği sağlayacak, kültür alanını genişletip medeniyete fayda sağlayacaktır. Siz bu sözlerime şaşırıyor musunuz? Eğer öyleyse asıl ben size daha çok şaşıyorum: İslam'dan önce Arap'ların halini unuttunuz mu? Onlar ne büyük bir vahşet ve yaman bir ayrılık içindeydi, alçakça işler yaparlardı. Din gelince onları birleştirdi, kuvvetlendirdi, kafalarını aydınlattı, ahlaklarını düzeltti, hükümlerini doğrulttu, dünyaya egemen kıldı.”*²⁰² Afgani'nin kendisinin çıkardığı bu dergide ele aldığı makaleden de anladığımız gibi dinin her türlü ilimde insanlığa ilerleme kaydettirdiğinin altını çizer. İlerleyen yüzyıllar da insanlar Aristo ve Eflatun'un felsefesini, Batlamyus'un astronomisini, Euclides'in

²⁰⁰Mustafa Sönmez, A.g.m., s.159

²⁰¹Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.98

²⁰²Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.99

geometrisini naklettiler diyerek ümmetin kuvvet ve medeniyetinin din sayesinde geliştiğini ifade eder.

İslamcılığın temsilcilerinin düşünceleri incelendiği zaman İslamcılığın esası olan kaynaklara dönüş fikrinden bizim anladığımız anlamda kaynaklara dönüş değil de kaynakları okuma biçiminin değiştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Afgani'ye göre kaynaklara dönüş daha ziyade faydacı bir anlama gelmektedir. Ona göre dinde canlanmanın olması siyaset hayatındaki canlanmaya bağlıydı. İslam'ın ilk zamanlarındaki gibi görkemli bir dini hayat isteniliyorsa İslam'a sınıksız sarılmalı ve öz değerler unutulmamalıydı. Gelişen bir medeniyetin tüm özelliklerine Müslümanlar güçlü olduğu zamanlarda sahiplerdi. Ne zamanki Müslümanlar bu vasıflarını kaybettiler o zaman yabancı güçlerin esiri oldular. Fakat bu durumda Afgani'ye göre ümitsiz olunmamalı kaybedilen eski gücün yeniden kazanılabileceğine olan inanç tam olmalıdır. Bir zamanlar başarılı olan yeniden başarılabilir. Bir yandan Avrupa'nın gelişmiş olması göz ardı edilmemeli, onların bilim ve tekniği örnek alınmalı diğer taraftan da Müslümanlar arasında birlik sağlanmalıdır.²⁰³ Yani İslam âlemi ancak aklını her şeyde kullanarak buna din de dâhil ancak içinde bulunduğu bu ağır şartlardan kurtulabilir. Aslında Afgani bu görüşleriyle İslam'ın kendisinin de değil de yaşanan İslam'da reform yapılabileceğini ifade etmektedir.

19. asırdan itibaren Batılılar, İslam dünyasını işgal edip sömürdüler. Batı dünyasına bu asırda pozitivist ve tabiatçı düşünce egemen oldu. Doğu'da, siyasi ve sosyal zayıflık açıkça ortaya çıktı. İnsan hayatında tembelliğin ve yanlış tevekkülün egemen olduğu açıkça müşahade edildi. 19. asrın gözle görülür bu olumsuz şartları, bazı Müslüman düşünürlerin uyanışına sebep oldu. Ve bu şartlar Müslümanları şu meseleler karşısında gereken tavrı araştırıp incelemeye zorladı:

1- İslam dünyasındaki emperyalist Haçlı hâkimiyeti.

2- Batı'nın bu materyalist/ateist düşüncesi ve bu düşüncenin Müslümanları zayıflatan olumsuz etkileri karşısında takınılacak tavır.

²⁰³Abdullah Alperen, "Türkiyede İslami Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler Üzerine Bir Araştırma", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2000, Sayı 9, s.485

3- İslam dünyasında kaç zamandır devam eden ferdin ve toplumun, fikri ve ruhi zayıflıklarına karşı alınacak tedbir.

Bu düşünceler nazarında İslam, Müslüman kitleleri ve toplumları birbirine bağlayan güçlü bir bağıdır. Daha önce egemen oldukları ve Allah'tan başkasına boyun eğmedikleri dönemler de olduğu gibi, Müslümanların güçlerini yeniden kazanmaları için biricik kuvvet kaynağı da İslam'dır.²⁰⁴ Afgani'nin tavrı da Batı emperyalizmine ve emperyalizmin taşıdığı Haçlı ruhuna karşı koymaktır. Bir sömürge idaresi altında olmanın kendilerine verdiği eziklik içinde ve bu şartlar altında yaşamının temel sebebinin ise İslam'ın topluluk tarafından yanlış yorumlanıp yanlış yaşanması olduğu hususunda modern İslamcılar hemfikirdirler.

İslam modernistlerinin hepsinin aynı fikirde oldukları konu İslam'a din diye karışmış fakat dinle alakası olmayan kutsallık atfedilen geleneklerdir. Bu gelenekler yıllar boyu din diye algılanmıştır. Ve bu durum tüm modernist âlimleri rahatsız etmiştir ve Kur'an'a dönüş fikri gündeme gelmiştir. Fakat asıl sorun Kur'an'a dönüşün nasıl olacağı konusunda olmuştur. Geleneksel ulema modernistlerin bu düşüncesine karşı çıkmıştır.²⁰⁵

İslam modernizminin biri Ortadoğu'da öteki de Hindistan'da olmak üzere iki büyük kolu vardır. Özellikle Mısır, Suriye ve Türkiye'de etkili olan Ortadoğu kanadının ünlü temsilcileri Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh idi.²⁰⁶ Her ikisinin ortak noktası olduğu gibi ayrıldıkları noktalar da vardır. Ayrıldıkları noktalara gelince Afgani siyasi boyutlu mücadele edip aksiyonu severken Abduh ise fikri ve ilmi mahiyette mücadele etmiş bir düşünce ve mantık kişiliğine sahiptir. Afgani Panislamizmi savunmuştur. Abduh ise eğitimsiz ve öğretimsiz bir yere

²⁰⁴Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, Çev. İbrahim Sarmış, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s.170

²⁰⁵Hayreddin Karaman, "*Cemaleddin Afgani*" TDVİA., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.462

²⁰⁶Mehmet Aydın, "*Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi*", İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 4, Ekim 1990, s.275

varılamayacağını eğitim yoluyla milletlerin ilerleyeceğini düşünür. Her ikisinin ortak amacı ise emperyalizme karşı mücadele etmektir.²⁰⁷

Afgani düşünceleriyle İslam dünyasına, bazı Müslümanlara katkı sağladığı düşünülür. Kaderci bir anlayışla köşeye çekilip mücadele etmemeye karşıdır. Müslümanlara sömürgecilere ve baskılara karşı savaşmasını öğretmiştir. İslam dininin Müslümanlara kılavuz olarak yeteceğini söyler. Kur'an ve sünnete dönmeye çağırır. Afgani'nin düşüncelerini inceleyenler onun yukarıda saydığımız konularla ilgili önemini inkar edemezler.²⁰⁸

Afgani İslam modernisti olarak algılandığı için birçok tartışmanın odağı olmuştur. Onu savunanlar modernizmin taraftarı iken eleştirenler ise modernizm karşıtı insanlardır. Aslında Afgani hakkında akademik bir düzeyde bilimsel eleştiriler yapılmamıştır. Daha çok taraflı eleştirilere maruz kalmıştır. Fakat kabul etmek zor olsa da Afgani fikirleri ve kişiliğiyle etki alanı geniş tarihi bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁹

²⁰⁷ Mustafa Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)" Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, Yıl 2002, s.171

²⁰⁸ A.g.e., s.164

²⁰⁹ Mehmet Aydın, "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi", İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 4, Ekim 1990, s.279

IV. BÖLÜM

4.AFGANIYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Afgani'nin gerek kimliği ve kişiliği, gerekse savunduğu fikirleri etrafında pek çok tartışma yapılmış, bu kişinin lehinde ve aleyhinde çok çeşitli yazılar yazılmıştır. Bunun sebebi, hayatı boyunca çok sayıda ülkelere ve bölgelere seyahatlerde bulunarak birçok görüş ve düşüncedeki insanlarla karşılaşmış ve onlarla tartışmış olmasından kaynaklanabilir. Afgani'nin biyografileri de tartışma konusu olmuştur. Çünkü hayatını hep sübjektif biyografiler olan Abduh'un ve Corci Zeydan'ın kaleme aldığı biyografilerden okumak elbette yanlış olacaktır. Bu bilgiler bizi taraf olmaktan uzaklaştıramayacak ve bizi gerçek bilgilere ulaştıramayacaktır.

Afgani'nin biyografisinde daha birçok noktalar var ki şimdiye kadar karanlıkta kalmışlardır. Cemaleddin'in biyografileri birçok diller de yazılmasına rağmen, 1962'den önce tam ve yanlışsız olarak yapılmış biyografi çalışması yoktur. Afgani'nin biyografisini yazan kişi çok farklı zorluklarla karşılaşır. Birincisi onun biyografisi için gerekli malzemenin çoğu Afgani ve onun talebelerinin ifadelerinden elde edilmiştir, hâlbuki bu ifadelerin gerçekten objektif olabileceklerinde şüphe ve tereddüt vardır. Sadece en açık bir örnek olarak, Afgani'nin Sünni çevresi onun Afganistan'da doğup büyüdüğünü iddia ederler; ama artık onun Batı İran'da Hemedan şehri yakınlarındaki Esedebad köyünde doğduğunun gerçek olduğu görülmektedir. Konuşmalar esnasında Afgani'nin çeşitli ülkelerin idari kadrolarındaki ağırlığı abartılır. Biyografisini yazan Araplar, Nasıruddin Şah'ın kendisini İran'a başbakan yapmak için davet ettiği veya Rus idari kadrolarındaki ağırlığı ile ilgili, sırf bir dergi için kendisiyle yapılan röportaja dayanarak, Afgani kelimesinden başka temele dayanmadan sık sık hikâyeler uydururlar. Dikkatli bir biyografi yazarı, Afgani'nin hayatı ve onun ve yakın talebelerinin ifadesinden ortaya çıkan hususların doğruluğunu veya yanlışlığını araştırmalıdır. Bu araştırma ikinci zorluğa götürür, tarafsız kaynak bulmak. Afgani ömrünü birçok ülkede geçirmiştir, o halde bir biyografi yazarı uzun seyahatler yapmalı ve birçok dillerdeki çok sayıda arşivi araştırmalıdır. Bu biyografi yazarı sık sık, bir kısmı düşmanca, bir kısmı dostça

ve çok az da tarafsız olarak söylenmiş, hepsi tarihi hükmü zorlaştıran problemler olan çelişkili ifadeleri değerlendirmek durumundadır.²¹⁰

Bugün Afgani hakkında sadece soyuyla ilgili değil, teorik, akademik araştırmalara varacak kadar oldukça geniş kapsamlı bir iftira kampanyasının başladığını görüyoruz. Fedakâr kahraman Afgani için neler söylenmedi ki: Babi'dir,²¹¹ bahai'dir,²¹² masondur, gericidir, milliyetçidir, yabancı uşaklarıyla anlaşma içerisindedir, şöhret düşkününü ve maceraperesttir. Afgani'nin İslam halklarını uyarma uğruna verdiği olağanüstü çabaları böylece unutturulmaya çalışıldı. Bunu üstlenen kişiler bu büyük şahsiyetin taşıdığı gerçek nişanları ve ilettiği mesajı görmemezlikten gelerek onun nesillere ışık tutan ilmi etkilerini ve kahramanlıklarla dolu siyasi mücadelesini gözden saklamaya yeltendiler. Afgani'nin tüm yaşamını kuşatan samimiyet ve içtenliği perde arkası ettiler. Kuşkusuz tüm bu gerçekler ucuz gayeler uğruna küllendirilmek istenmektedir.²¹³ *Ama bulutlar ne kadar yoğun olursa olsun güneşe zarar veremezler. Göz güneşin varlığını asla inkâr edemez. Afgani bir takım maksatlı çevrelerin yok ettirmeye çalıştıkları bir güneştir. Ama şurası unutulmamalı ki, güneş tüm bu bulutları eritmeye ve dağıtmaya kadirdir.*²¹⁴

4.1. Soyu ve Ülkesi Üzerine Tartışmalar

4.1.1. İranlı Mı Yoksa Afganlı Mı?

Bir insanın ülkesi ve soyu problemi enine boyuna tartışılacak bir konu değildir. Fakat Afgani'ye bağlı olarak bu konu gerçekten önem kazanmaktadır. Çünkü onu ve hedeflerini eleştirenler, gerçekte onun Afganlı değil, İranlı olduğunu iddia ediyorlar. Biz burada her iki iddianın temel dayanaklarını ortaya koymaya çalışacağız.

²¹⁰Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçinkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.23

²¹¹ Bkz. Bahailik

²¹²İran'da Mirza Hüseyin Ali Nûri (ö. 1309/1892) tarafından kurulan ve görüşleri itibariyle İslâm kültürüne dayanmakla beraber İslâm dairesinden çıkmış bulunan bir mezhep. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "*Bahailik*" TDV., Cilt 4, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.465

²¹³Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu'l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s.52

²¹⁴A.g.e., s.58

Modernist İslam düşünürü olarak bilinen Cemaleddin Afgani, Kasım-1838'de doğduğu konusunda bir tartışma olmamakla beraber doğum yeri hakkında araştırmacıların farklı yaklaşımları vardır. Onun Tahran yakınlarındaki Esedabad'da doğmuş olması, İran'a önem vermesi, Farsçayı iyi konuşması, akrabalarının İran bölgesinde çok olması, babasının ismi gibi durumlardan dolayı onun İranlı ve Şii olduğunu söylerler.²¹⁵ Afgani'nin yazılı ve sözlü ifadelerine göre, Afganistandaki akrabalarına ve çeşitli arşiv belgelerine göre, oranın tarih kitaplarına göre, öğrencisi ve aynı zamanda hayatının büyük bir bölümünü beraber geçirdiği Muhammed Abduh' göre Afganlı ve samimi bir Sünni olduğunu söylerler.²¹⁶

Afgani, hakkında en çok biyografi eseri yazılan önemli kişiliklerden biridir. Onun hakkında yazılan biyografi eserlerinin en önemlileri, başta bizzat kendisinin yazdığı/yazdırdığı "Hatıratı"dır. Onun en yakın öğrencilerinden biri olan Muhammed Mahzumi Paşa bu eseri hazırlamıştır. Afgani Hindistan'da iken bizzat kendisinin kaleme aldığı, maddecilere bir reddiye olmak üzere yazdığı eserini, öğrencisi Muhammed Abduh ve hizmetçisi olan Ebü Tirab²¹⁷ ile birlikte Farsça olan eseri "Er-Reddu' ale'd-Dehiyyin" adıyla Arapçaya tercüme etmişlerdir. Muhammed Abduh da, söz konusu bu Arapça tercümesinin girişinde, Afgani'nin hayat hikâyesini kısaca vermektedir. Afgani ile ilgili anılar ve olayları kaleme alan diğer önemli kişi ise, yine onun bir öğrencisi olan Abdülkadir el-Mağribi'dir. Dikkate alınması gereken eserlerden biri de Abduh'un öğrencisi olan Reşid Rıza'nın, üstadı Muhammed Abduh'un hayat hikâyesini yazdığı "Tarih"idir. Söz konusu bu eserde, Afgani'nin yine iki öğrencisi olan Edip İshak ile Selim Anhüri'nin onunla ilgili biyografileri yer almaktadır. Bunlardan başka Corci Zeydan, Muhammed Selam Medkür, Mirza Lütfullah Han, Abdurrahman er Raffi gibi şahsiyetlerin yanı sıra Elie Kedourie,

²¹⁵ Ahmet Danışmaz, "Cemaleddin Afgani", Köprü Dergisi, Sayı.72, İstanbul 2000, s.153

²¹⁶ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani", TDV., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994, s.456

²¹⁷ Cemaleddin'in hizmetçisi olan Ebu Tirab (Ebu Türab)'ın da taşıdığı lakaptan dolayı onun İranlı olduğu söylenilir ve buradan Afgani'ye de atıfta bulunulur. Fakat bu lakap Afganistan da yaygındır ve yalnızca bu lakabı taşıdığı için hizmetçinin İranlı olduğuna inanmamıza hiçbir şekilde kanıt oluşturmaz. Onun İranlı olduğunu varsaysak bile, bu Cemaleddin'in İranlı olduğu anlamına mı gelir? Bkz., Muhsin Abdülhamid, s.86

Nikki Keddie, Pakdaman gibi bir takım gayr-i Müslim yabancı yazarlar da Afgani ile ilgili biyografik eserler kaleme almışlardır.²¹⁸

Afgani'nin hayat hikâyesini anlatmak üzere yazılan söz konusu bu eserlerde onunla ilgili verilen bilgiler, birbirine yakın olanlarının yanında, birbiriyle oldukça çelişen bilgileri de içermektedirler. Özellikle Afgani'nin ilk dönemlerine dair verilen bilgiler, çelişkili, belirsiz ve oldukça tartışmalı olduğu için, onun soyu, ülkesi ve özellikle de mezhebi ile ilgili tartışmalar günümüzde de güncelliğini sürdürmekte ve bir bakıma onunla ilgili cepheleşmeler bugün de önemini devam ettirmektedir.²¹⁹

Cemaleddin Afgani'nin standart biyografisi için en önemli kaynak Abduh'un kaleme aldığı eserdir. Abduh'un bu biyografide Afgani hakkında çıkan dedikodulara karşı onu müdafaa etmek olduğu dikkatli okumalar sonunda anlaşılır. Ve Abduh'un kendisinin de şahit olduğu birçok konularda samimi olmadığı görülür.²²⁰

Cemaleddin Afgani'nin kişiliği, soyu, doğum yeri vs. görüşleri hakkında tartışmalar, farklı görüşler kendisi hayatta iken başlamıştır. Biz bu tartışmaları aktarırken karşıt görüşleri iki grupta toplamak zorunda kalmaktayız. Gerçekten de gerek Arapça kaynaklar da gerekse batıda yapılan araştırmalarda bu ayırım kullanılmaktadır: Birincisi kendi çağdaşlarından olup da fikirlerini benimseyenler, sohbetlerine katılanlar, ikincisi onun hareketlerinde ve görüşlerinde tutarsızlıklar olduğunu, asıl düşüncelerini gizlediğini vb. iddia eden kişilerdir. Şurasını da belirtelim ki başta sohbetlerine katılıp kendisine itibar ettiği halde daha sonra ona en şiddetli karşı koyanlar da mevcuttur.²²¹

Afgani'nin kız kardeşinin oğlu Mirza Lütfullah Esedabadi Berlin'de 1926 yılında Farsça olarak kaleme aldığı "Afgani Olarak Tanınan Esedabadlı Seyyid Cemaleddin'in Hayatı ve Eserleri" isimli çok geniş bir biyografi kitabı yayımlanmıştır. Mirza Lütfullah dayısı Afgani İran'a ilk ziyareti sırasında yaşı küçük

²¹⁸Muammer Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani", İslami İlimler Dergisi, Sayı 2, Ankara 2008, s.265

²¹⁹A.g.m., s.266

²²⁰Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçinkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.25

²²¹Alaeddin Yalçinkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.26

bir çocuktur. Sonra yazışmalar yaparak dayısıyla irtibatını devam ettirmiştir. Sonra Afgani'nin ikinci İran ziyaretinde onunla karşılaşmıştır. Mirza Lütfullah bu biyografi eserinde, daha çok Afgani'nin çocukluk ve gençlik dönemlerine, Kur'an ve diğer ilimler alanındaki öğrenimine ve diğer eğitimine ışık tutmaktadır. Afgani'nin İran ile Irak, Hicaz, Afganistan ve Hindistan arasındaki seyahatlerini nakleder. Mirza Lütfullah, Muhammed Hasan Han'ın özet biyografisinde yazdıklarıyla zıtlıklar oluşsa da Afgani'nin soyundan ve ailesinin Esedabad'da doğumundan bahseder.²²²Bu kitabın uydurma olduğunu söyleyenler de vardır ve kitabın yazarının Afgani'nin bir akrabası olmayacağını belirterek, İran'da da Cemaleddin'in akrabasının bulunmayacağını ifade etmişlerdir. Esedabad köyünde onun akrabalarının bulunduğunu iddia edenlerin ellerinde, iddialarını kanıtlayacak hiçbir kesin delil yoktur.²²³

Mirza Lütfullah'ın bu eserini kendi eserlerine temel dayanak yapan Nikki Keddie ve Elie Kedourie gibi yazarlara göre Afgani, İranlı bir Şiidir. Buna karşılık onun Afganlı bir Sünni olduğunu söyleyenler de oldukça fazladır. Bunların başında Afgani'nin hayatına yakından tanıklık etmiş öğrencisi Muhammed Abduh gelmektedir. Diğer öğrencileri Şekip Arslan ve Abdulkadir el-Mağribi'nin söylediklerine göre de Afgani, İranlı değil Afganistanlıdır. Goldziher, C.Adams, A.Blunt Brown ve Lothrop gibi batılı yazarlara göre de Afgani, adından da anlaşılacağı üzere Afganistanlıdır. Ayrıca yine Afgani'nin en yakın arkadaşlarından biri olan Blunt'a göre de Afgani, Afganistan doğumlu Ortodoks bir Sünnidir. Bunun gibi Abdulkadir Mağribi, Wilfrid C.Smith, E.Brown gibi oryantalist yazarlar da Afgani'nin Sünniliğine vurgu yapmaktadırlar.²²⁴ Ahmet Agayef'e göre de aslen Türk olduğunu hatta Azeri Türkü olduğunu söylemiştir. Afgani'nin Hint asıllı olduğunu söyleyenler de vardır. Onun milliyeti hakkında çok sayıda görüş mevcuttur.

Afgani'nin İranlı olduğunu söylemelerinin nedeni, Afgani'ye göre İran şahının bu dedikoduları yayarak İran'a çekip kendisinden intikam almak ve kendisini

²²²Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s.41

²²³Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.84

²²⁴Muammer Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani", İslami İlimler Dergisi, Sayı 2, Ankara 2008, s.265-278

ortadan kaldırmak olduğunu ifade ederler.²²⁵ İranlı olduğunun iddia edilmesinin bir başka nedeni ise, İranlıların büyük insanlara mensup olmakla iftihar etme duygusundan kaynaklanmaktadır. Çünkü Afgani'nin ailesinin Afganistan'da itibarı çok yüksektir. Böylece Afgani'nin İranlı olduğu iddiasının düzmece olduğu söylenmektedir.²²⁶

Afgani'nin bizzat kendi ifadeleri şöyledir: “*Ben Hemadan yani İran'da doğmuşum. Babamın işleri bozulduğundan dolayı ben daha süt emerken Afganistan'a gelmek zorunda kalmışız. Yani annem ve babam aslen Azerbaycanlıdır.*”²²⁷ Burada da doğum yerinin İran olduğunu söyler ve sözlerinden de anlaşılacağı gibi Afgani her üç bölgeye de nispet edilir.

Afgani'nin anne ve babasının memleketine bakılarak bir Azeri Türkü olduğu, doğduğu yere bakılarak İranlı olduğu, gençliğini geçirdiği yere bakılarak da Afganistanlı olduğu iddia edilmiş, bu çerçevede tartışmalar uzayıp gitmiştir. Hâlbuki menşei hakkında bu tartışmalara girmeden kendi rivayetinde söylediği gibi durumu anlamak çok da zor olmasa gerek.²²⁸

Afgani'nin İranlı olduğunu varsaysak bile, bu ona ne zarar getirir? Bütün hayatını İslam'ın ve Müslümanların hizmetine ve onları desteklemeye harcadıktan sonra, onları Allah'ın kitabına bağlı kalmaya çağırdıktan sonra, İranlı olması ona ne eksiklik getirebilir?²²⁹

Afgani'nin hayatına genel olarak bakarsak birçok Müslüman tarafından takdir edilmiş ve İslami hareket noktasında öncü sayılmıştır ama çoğu Avrupalı tarafından da tenkit edilmiştir. Afgani hakkındaki bu şüphelerin hepsine aslında kendisi açıklamasıyla son noktayı koymaktadır. Günümüzde Afgani adı geçince siyasi ve İslami faaliyetleri öne çıkması gerekirken soyu ve ülkesi hakkındaki tartışmalar ön plana çıkmaktadır. Acaba o, kendisinin söylediği gibi bir Afgan mı, yoksa

²²⁵A.g.e., s.80

²²⁶A.g.e., s.82

²²⁷Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s.5

²²⁸Şamil Kurbanov, A.g.e., s.5

²²⁹Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev. İbrahim Sarımsı, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.94

düşmanlarının iddia ettiği gibi İranlı mıydı? Burası uzun tartışmalar gerektirecek bir konudur.

Başka bir tartışma konusu ise Afgani'nin Mısırdayken Ezher' e gittiği halde Darwin teorisini destekleyen görüşlerinin olduğunun iddia edilmesidir.

Afgani, Ezher'e gittiği ilk günlerde Darwin Nazariyesi lehindeki görüşlerinden dolayı, ulemanın tepkisini çektiği hatta dövüldüğü belirtilir. Afgani, bu teoride Araplar batılları geçtiği için Arapları övmüştür. Rivayet edilir ki Afgani'nin Şibli Şemil²³⁰ ile karşılaşmasında aralarında bu konuyla ilgili bir konuşma geçmiştir. Şibli Şemil'in insanın bu kâinat içinde edindiği ilk ma'budun ne olduğu hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine Afgani ilk insanın ilk ma'budunun yoğunlaşmış bulutların tabakaları arasında olması veya bizzat bulutların kendisi olacağını ifade etmiştir. Afgani'nin bu görüşleri Ezherdeki âlim ve şeyhleri çok kızdırmıştır. Hatta bir şeyh onu arayarak sopasıyla o kadar vuruyor ki, Ezher'i terk edip, Yahudiler mahallesinde ikamet etmeye mecbur kalmıştır.²³¹

Darwin'in evrim kuramından dolayı Afgani'ye muhalif olanların tepkilerini görebiliyoruz. Cemaleddin Afgani, "*Tabiatçılığı Red*" isimli eserinde tabiatçılardan söz ederken Darwin'i de onların arasında zikrederek evrim teorisini ele almıştır. Fakat burada evrimi savunan bir düşünce görülmemektedir.

Afgani'nin inancını, dini ve siyasi düşüncelerini "*Tabiatçılığı Red*" isimli eseri başta olmak üzere "*Urvetu'l-Vuska*" ve "*Hatırat*"da bulmak mümkündür. Sonuncu kitabını, özellikle tabiatçılığı, genellikle de Allah ve ahiret inancını reddeden maddeci görüş ve düşünceleri çürütmek üzere yazmıştır. Afgani'ye göre Democrites'ten Darwin'e, Epikür ve Mazdek'ten nihilist, sosyalist ve komünist düşünörlere kadar, temel düşüncesi aynı olup bakış açıları ve terimleri değişik bulunan materyalistler, her çağda insanlığa ve toplumlara zarar vermişler, dini inanç

²³⁰ Ateist olarak bilinen Darwinizm savunucusu Arap yazar

²³¹ Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.38

sayesinde kurulmuş bulunan medeniyet ve düzeni tahrip etmiş, insanın ruh ve maneviyatını fakirleştirmişlerdir.²³²

Afgani'yi telif eser vermediği için küçümseyenler de olmuştur. Ama tüm İslam coğrafyasını kuşatmaya başlayan batılı yaşam tarzına, bakış açısına ve işgale karşı çöküş sürecini yaşayan İslam dünyasında bir direniş ve yeniden varoluş üretmek gerekirdi. İşte Afgani'nin telif ettiği kitap bu hedefin ve projenin öncülüğü oldu. Bu doğrultu da açtığı çığırda Muhammed Abduh gibi önemli kişiler yetiştirmesi, en az yazılmayan kitapları kadar önemlidir.²³³

Aşırı tütün tiryakisi olan Afgani, çevresindekilere de tütünün zihni açtığını söyleyerek, içilmesini tavsiye ederdi. Avrupalıların büyük buluşlar yaparak ilerlemesinin sebebi, çok sigara içerek zihinlerinin gelişmiş olmalarındandır, derdi. Aynı şekilde çayı da çok içer. Şarap ve alkol içmediği halde ara sıra konyak içerdi.²³⁴

Bir Müslümanın, özellikle din adamının alkollü içki içmesi, o günkü şartlar altında büyük tepki gördüğünden, bu gibi yönleri uzun tartışmalara sebep olmuştur. Bunu yapanın dini bir lider durumunda olması tartışmaları ateşini yükseltmiştir. Afgani'yi göremediği halde onun taraftarı bazı Müslüman yazarlar eserlerinde onun konyak içemeyeceğini, limonatayı çevresindekilerin konyak sanmış olabileceğini söylemişlerdir. Ancak bu alışkanlığını kitabında haber verenin Selim Anhuri olması, bu durumunu kabul edemeyenlerin aksine Afgani ile uzun yıllar beraber olduğu, üstelik Hristiyan olması sebebiyle de yanında içilenin konyak veya başka bir şey olduğunu seçebileceği ileri sürülür.²³⁵

4.1.2. Masonluğu Hakkında

Cemaleddin Afgani hakkındaki masonluk iddiaları onun hayatındaki önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Afgani'nin Mısır'da ve Avrupa'da Mason localarına üye olduğunu birçok kaynak doğrulamaktadır. Hatta Onun, Mısır'da bazı

²³²Taceddin Şimşek, Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi, (Ders Notları) s.13

²³³Hamza Türkmen, "Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği", Özgür Üniversiteli Dergisi, Sayı 9, Kasım 2011, s.34

²³⁴Alaeddin Yalçinkaya, Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.66

²³⁵A.g.e.,s.67

locaların kurucusu olduğu ve yakın çevresini bu localara davet ettiği konusu uzun tartişmalara sebep olmuş ve olmaktadır.²³⁶

Afgani'nin taraftarları olan kişiler onun mason localarına üye olduğunu inkâr etmezler fakat konuyu o dönemin şartları altında değerlendirme yolunu tercih ederler ve mason localarına üye olmasının sebeplerini araştırırlar. Afgani'nin mason localarına üye olması ve sonradan kendisinin de bir loca kurması en az onun soyu, ülkesi ve mezhebi kadar tartişılmıştır.

Ortadoğu'nun özellikle Mısır'ın siyasi tarihinde önemli yeri olan bu örgütlerde gizliliğin esas olması sebebiyle birçok konu kapalılığını korumaktadır. Bununla beraber Afgani'nin Mısır'da bulunduğu yıllarda localarla ilişkileri hakkında yeteri kadar doküman da mevcuttur. Cemaleddin Afgani ve yakın arkadaşlarının doğu halklarına ve İslam ümmetlerine daha iyi hizmet etmek, amaçlarına ulaşmak yolunda locaları da kullanmak için buralara üye olduğunu, yeni localar kurduğunu söylerler.²³⁷ Fakat Afgani karşıtları, locaları bu denli masum yerler olarak tanıtmaz, tam tersine onlara göre Masonluk gizli ve siyasi bir cemiyet olduğunu ve Yahudi ve Hristiyanların iş birliğiyle kurulmuş olduğunu söylerler. Masonluk ile dindarlığın bağdaşmadığını çünkü mason localarının dindarlara kapalı olduğunu, dindar fertleri ezen bir kurum olduğunu, sadece hür olanları kabul ettiklerini söylerler.²³⁸

Mısır masonluğunun tarihçesi incelendiğinde konu daha iyi anlaşılabilir. Mısır Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1803-1848) zamanında Osmanlı'dan ayrılarak ayrıcalıklı haklara sahip bir ülke olmuştur. Hidivlik ile yönetilmekte ve Avrupa'ya öğrenciler gönderilerek Batı daha yakından tanınmaya çalışılmıştır. 1798 yılında Mısır'da masonluk ortaya çıkmış ve Napolyon'un işgal güçleri tarafından ülkeye tanıtılmıştır. Fransızlar ülkeyi daha yeni işgal etmişken dini olarak kimseye karışmamış hatta halkla samimi olabilmek için onların dinlerine büyük sayđı

²³⁶Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.100

²³⁷Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.68

²³⁸Hasip es-Samarrâi, *Dinî Modernizmin Üç şövalyesi ve Türkiye'deki Takipçileri*, Çev. Ali Nar, Sezai Özel, Bedir Yayınevi, İstanbul 1998, s.134

göstermişlerdir.²³⁹ Mehmet Ali Paşa'nın saltanatı sırasında birkaç şubesi Fransa'nın Grand Orient'ine bağlı olarak kurulmuştur. 1860'larda çeşitli adlar altında birçok localar kurulmuştur. Bunların başlıcası: Fransız, İngiliz, İskoç, İtalyan, Alman ve Yunan. Bütün bu locaların hepsi Avrupalılar tarafından kurulsa da bunların birçoğuna Mısırlı entelektüeller, profesyoneller ve önemli kişiler dâhil olmuşlardır. Bunların içerisinde de en önemlisi ve etkili olanı, Mehmet Ali Paşa'nın en küçük oğlu, Prens Abdulhalim Paşa'nın Büyük Mısır Locası'na usta seçilmesidir.²⁴⁰

Genel olarak masonluk, Mısır'da kardeşliğin, yardımseverliğin gelişmesinin aksi yönde faaliyette bulundu, hatta istenmeyen, hoş olmayan maksatlar için alet oldu.²⁴¹ Durum böyle olunca toplumun gözünde itibar edinmiş birtakım şahsiyetlerin adının masonlukla birlikte anılması zihinlerde bulanıklığa ve şaşkınlığa yol açmıştır. Cemaleddin Afgani de bunlardan birisidir. Afgani'nin taraftarları ve eleştirenleri konuya farklı yorumlar getirmektedirler.

Afgani'nin politik amacı, değişik localara girerek ve acil reform ihtiyacını uyandırarak arkadaşlarını politik aksiyona sürükleyebilmektir. Bunun için de Mısır'da masonluk adı altında örgütlenmiş bir topluluk, siyasi çalışmalar için uygun bir altyapı oluşturmaktadır. Ayrıca önemli miktarda aydın ve halktan her sınıftan birçok Mısırlı masonlardır.²⁴²

Son yıllarda Cemaleddin Afgani'nin masonluğa girişi sorunu araştırmalara, gazete ve dergi makalelerine konu olmuş, araştırmacılar da bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları Afgani'nin masonluğa girişini kanıt göstererek masonluk hakkında ortaya çıkarılan dinsizlik, fesat, sapıklık ve uluslararası Yahudiliğe hizmet gibi iddiaların asılsız olduğunu söylemiştir. Bazıları da masonluğa girdiği için insanları artık ona güvenmemeye çağırmış, kendisi ve çalışmaları hakkında şüpheler yaymışlardır. Daha başkaları da değişik bir tavır takınarak onu savunmuş,

²³⁹Tamer Ayan, Uğur Özcan, "Bir Masonun Biyografisi: Cemaleddin Afgani (1838-1897) Modern İslamda Bir Efsane", *Mimar Sinan Dergisi*, Sayı 127, Mart 2003, s.33

²⁴⁰Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.75

²⁴¹Alaaeddin Yalçınkaya, A.g.e., s.75

²⁴²Tamer Ayan, Uğur Özcan, "Bir Masonun Biyografisi: Cemaleddin Afgani (1838-1897) Modern İslamda Bir Efsane", *Mimar Sinan Dergisi*, Sayı 127, Mart 2003, s.37

prensiplerini bilmediği için masonluğa girdiğini ve masonluğun içyüzünün o zaman henüz tam anlamıyla su yüzüne çıkmadığını belirterek Afgani'yi savunmuştur.²⁴³

Afgani'nin Muhammed Abduh ile birlikte mason cemiyetine girişini öğrencisi Reşid Rıza'dan öğreniyoruz. Ona göre Afgani devletin İslama yakışır bir şekilde olması için tüm gücüyle çalışacağına ve elinden geleni yapacağına söz vermiştir. Ama bu konuda çok aceleci davranmıştır. Kendisi hayattayken bu mücadelesinin karşılığını görmek istemiştir. Bunun için hemen eyleme geçerek Mısır'da öğrenciler yetiştirmiş ve onlara felsefe, din ve siyaset öğretmiştir. Öğrencilerine bir topluluk karşısında hitabeti, milletlerin hayatlarını daha derinden araştırmalarını önermiş ve öğretmiştir. Mısır Hidivi olan İsmail Paşa'nın kendi amacına engel olacağından korkarak öğrencisiyle birlikte mason locasına girmiştir. Locaya birçok önde gelen isimler dâhil olmuştur. Örneğin; Osmanlı devletinde elçi olarak görev yapan Şerif Paşa, dönemin BM Genel Sekreteri Butros Gali'nin dedesi olan Butros Gali Paşa gibi önde gelenlerden çoğu da girmiştir. Tüm bu çalışmalardan sonra Afgani masonluğun yanlış yönlerini görerek onu terk etmiştir. Masonluk ona göre bir zamanlar ilme ve özgürlüğe karşı tavır sergileyen kral ve papalara karşı direniş gösterirken zamanla Avrupa devletlerinin lehine çalışır hale gelerek başlangıçtaki amaçlarından sapmış olduğunu belirtir.²⁴⁴

Abduh'la birlikte Mısır'ın önde gelen insanlarına tebliğde bulunabilmek için Kahire'deki İskoç locasına bağlı Mason locasına katıldı. Muhammed Ammara'nın yaptığı incelemeye göre o zamanki vakıf veya dernek benzeri olarak algılanan bu locadan altı ay sonra, İngiliz emelleri doğrultusunda çalışma yapıldığını müşahede ettiklerinde Abduh'la birlikte ayrıldılar. Ve Afgani, bu Mason Locası'nın amaçlarını İngiliz Veliâht'ının Kahire'ye geldiği bir Cuma günü Cuma hutbesinde ifşa etti. Ve bu örgütlenmeye karşı yeni bir örgütlenmeye gitti.²⁴⁵

Cemaleddin'in masonik ve siyasi faaliyetinin amacı halan tam olarak berrak değildir. Afgani'nin masonluğa ilgisi kısmen dini sebeplerden olmakla beraber daha

²⁴³Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, Çev.İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s.124

²⁴⁴Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.108

²⁴⁵Hamza Türkmen, "Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani'nin Örnekliliği", *Özgür Üniversiteli Dergisi*, Sayı 9, Kasım 2011, s.10

çok siyasiidir. M. Sabri'nin dediği gibi “*Afgani’yi Büyük Doğu Locası’na çekenin, İngiliz Konsolosu R.Borg’un olduğu muhtemeldir.*”²⁴⁶ Abduh savunma biyografisinde mason olduğu tahmin edilenlerin hepsini atlamıştır, bunları zikretmemiştir. Hâlbuki başka vesilelerle bunlarla ilişkilerini itiraf etmiştir fakat önemini dikkate almamıştır. Bununla beraber Documents²⁴⁷, 1876’dan 1879’un sonuna kadar mason olduğunu ve Paris’te, 1884’te yeniden kabul edilmesi için müracaat ettiğinin doğruluğunu ispat eder. Ocak 1878’de Şarkın Yıldızı Locası’na başkan seçildiğine dair de bir kayıt vardır. Bu Kahire locası, 1871’de İngiliz Büyük Locası’nın himayesinde kurulmuştur. Afgani daha 1876 başlarında, locayı politikaya alet etmesi yüzünden bir mason locasından da kovulmuştur.²⁴⁸ Nikki Keddie eserinde Afgani’nin locadan kovulduğunu yazar fakat Afgani’yi anlatan biyografilerde ise Afgani’nin, masonların gizli emellerinin olduğunu, halkın çıkarlarını savunmadıklarını ve rejimlerle birlikte çalıştıklarını fark etmesi sonucunda tehlikesini Mısır halkına açıklayıp örgütten ayrıldığını yazmaktadır.

Bugün anlaşılmaktadır ki Afgani’nin yaşadığı devirlerde masonluğun Siyonist amaçları tam olarak bilinmemekteydi. Teşkilat Doğu’ya insanlık, özgürlük, kardeşlik gibi her zaman hoşça giden sloganlarla girmiş, kısa zamanda Mısır ve Türkiye başta olmak üzere birçok aydın ve devlet adamını içine çekmiştir. Afgani ise tam bir siyasi olarak bu teşkilatı hem öğrenmek hem de siyasilerle, ileri gelenlerle ilişki kurmak için bir vesile saymıştır.²⁴⁹ Buradan şu anlaşılmaktadır ki masonlarla ilişkisi İslami hareketin çıkarları doğrultusunda olmuştur. Fakat bunun tam tersini de iddia edenler vardır.

Bir insanın fikrini deneyip hakkında hüküm vermek istersek onu araştırmamız gerekir. O Masonluğun plan ve projelerini tanıyınca ayrıldı. Teori ve pratiği bunu

²⁴⁶Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.111

²⁴⁷Homa Pakdaman tarafından Farsça olarak kaleme alınmış Afgani biyografisi. Bkz., Nikki Keddie, s.110

²⁴⁸Nikki Keddie, A.g.e., s.117

²⁴⁹Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.108

ispatlar. İnsanların meseleye bulunduğu zaman çerçevesinde bakmalı, masonluğun o tarihte ne şekilde bilindiğine bakıp karar vermelidir.²⁵⁰

4.1.3. Ernest Renan'a Mektubu

Afgani hakkında eldeki belgelerde, hayatı gibi tartışmalıdır. Afgani'ni Paris'te kaldığı süre boyunca iki önemli olay yaşamıştır. Bu sürede Urvetü'l-Vüska'yı çıkarmıştır ve Ernest Renan'a bir mektup yazmıştır. Afgani'nin Renan'a yazdığı bir mektubu değerlendirerek Renan'la arasındaki ilişki hakkında biraz bilgi edinmeye ve bilgi vermeye çalışacağız.

Öncelikle Ernest Renan hakkında bir satır da olsa bir şeyler yazmak gerek. Renan batılı bir oryantalisttir. Önce din adamı olmaya hazırlanmış fakat tabiat bilimleriyle meşgul olunca Katolik kilisesinden ayrılmıştır. “*Bilimin Geleceği*” adlı kitabıyla ilmin, dinin yerini alabileceğini ileri sürmüştür. İslam'a ve diğer dinlere bakışı her zaman olumsuz olmuştur. Bundan tam yüzyıl önce Mart 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde “İslamiyet ve Bilim” adlı bir konferans vermiştir. Bu konferansa ilk tepki Afgani'den gelmiştir. Renan İslam'a ve doğu toplumlarına saldırır. Materyalist olan Renan, bu konferansında tüm dinlerle beraber İslam'a da saldırmış ve onun özel oluşum sebebiyle ilme karşı olduğunu, Arap milletinin de doğası gereği metafizik ilimlere karşı meylinin bulunmadığını söylemiştir.²⁵¹

Renan İslam hakkında şunları yazmaktadır:

“...Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslamlıkla idare edilen memleketlerin bozukluğunu, kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumda oluşlarını açıkça görmektedir. Doğu'ya ve Afrika'ya gitmiş olan herkes, hakiki bir müminin kafasının ister istemez dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğunu ve bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak suretle kapalı, bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görmüştür... .. İslâmiyet ilme ve felsefeye daima eza etmiş ve

²⁵⁰Taceddin Şimşek, Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi, (Ders Notları) s.11

²⁵¹Osman Cıralı, “*Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar*”, Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 1995, s.181

nihâyet onları boğmuştur... İslâmiyet'i müdafaa eden serbest fikir sahipleri onu tanımıyorlar. İslâmiyet, ruhani ile cismaninin birbirine kaynaması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağıridir... İslâmiyet, fethettiği memleketlerin fikrî ve ruhi varlığını ezmiştir... İnsan zekâsı için İslâmiyet yalnız zararlı olmuştur... Bir Müslüman'ı ayırt eden vasıf, ilim düşmanlığıdır”²⁵²

Afgani'nin Journal des Debats²⁵³ gazetesinde Renan'a yazdığı cevabın bir kısmı şöyledir:

“Efendim,

Değerli gazetenizin 29 Mart tarihli sayısında, zamanımızın büyük filozofu meşhur Renan tarafından söylenmiş bir nutuk ile Sorbonne Üniversitesi'nden seçkin bir dinleyici topluluğu karşısında verilen konferansı okudum. Renan'ın şöhreti, bütün batıya yayıldığı gibi, doğunun en uzak memleketlerinde de duyulmuş ve öğrenilmiştir. Bu nutuk, bana bazı görüşleri telkin ettiği için size göndermekle şeref duyduğum bu mektupta, bu görüşleri bir formüle bağlamak cesaretini hissetmiş bulunuyorum. Bu mektuba sütunlarınızda yer vermenizi de ayrıca rica ediyorum. Bay Renan Arap milletinin tarihinde bugüne kadar karanlık kalmış bir noktayı aydınlatmak ve geçmişe parlak bir ışık tutmak istemiştir. Bu ışık bu millete, özel bir din kültürü tarzını layık görenler için belki biraz sıkıcıdır... Bay Renan'ın, Arapların tahribi mümkün olmayan şereflerini yıkmak istediğini asla zannetmiyoruz. O, kendini, tarihi gerçeği arayıp bulmaya ve onu bilmeyenlere olduğu kadar, milletlerin tarihinde ve bilhassa medeniyet tarihinde dinlerin izlerini arayanlara da öğretmeye çalışmıştır...”²⁵⁴

Afgani'nin Renan'a yazdığı mektubu yazarlar iki açıdan değerlendirmişlerdir. Birincisi Afgani taraftarı olanlar, onun Renan'a yazdığı reddiye de sert bir tavır takındığını ifade ederler ve İslam'ı savunduğunu iddia ederler.²⁵⁵ Afgani karşıtı olan

²⁵²Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Çev. Ziya İşhan, Sakarya Basımevi, Ankara 1946, s.184

²⁵³1789 ile 1944 yılları arasında çeşitli isimlerle yayımlanmış haftalık bir Fransız gazetesidir.

²⁵⁴Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, s.169

²⁵⁵Fakat Afgani'nin taraftarlarının dediği gibi sert bir ikazdan ziyade, mektubuna Renan'ın gerçekten büyük ve ünlü bir filozof olduğunu ifade ederek başlar. Ve genel olarak konferansında dile getirdiği görüşlerinin doğru olduğunu fakat izahta eksiklik olduğunu ifade eder. Mektubun genel havası,

ikinci grup yazarlar ise onun mektubunun bir reddiye olmadığı ve Renan'ı onaylayan tarzda methiyeler yazdığını ifade ederler.

Afgani'ye göre Renan'ın nutku başlıca iki nokta üzerinde durur:

“1. İslam dini mahiyeti icabı ilmin gelişmesine manidir,

2. Arap kavmi tabiatı icabı metafizik ilimleri de felsefeyi de sevmez.

İyi ama ilimlerin gelişmesini önleyen bu maniler, dinin kendisinden mi geliyor, bu dini kabul eden kavimlerin hususiyetlerinden mi? Renan bu noktaları aydınlatmıyor. Ama teşhis yerindedir. Hastalığın sebeplerini tayin etmek güç, hastalığa çare bulmak ise büsbütün zordur. Başlangıçta hiçbir millet surf aklın rehberliğiyle yetinemez, korkuların pençesindedir. Hayrı şerden ayıramaz... O zaman Mürebberler çıkar ortaya. Bilirler ki, onu aklın emrettiği yola sürüklemek imkânsızdır. Hayalini okşar, ümitlerini kanatlandırır, önünde geniş ufuklar açarlar. İnsanoğlu ilk devirlerde gözlerinin önünde cereyan eden hadiselerin sebeplerini bilmediğinden mürebberlerin emirlerine ve öğütlerine uymak zorundadır. Mürebberler ona itaat edeceksin diyorlardı, Mutlak varlık öyle emrediyor. Şüphe yok ki bu beşeriyet için boyundurukların en ağırları, en küçültücüsü idi. Fakat Müslüman, Hristiyan putperest bütün milletlerin barbarlıktan bu dini terbiye sayesinde çıktıkları ve daha ileri bir medeniyete doğru yürüdükleri de inkâr edilemez.”²⁵⁶

Afgani dinlerin insanlık tarihinde lüzumsuz bir müessese olmadığını belirtir fakat bütün dinleri aynı şartlar altında değerlendirir. Yani İslamiyet'i ve putperestliği aynı kefeye koyar.

Afgani'nin dikkati çeken bir görüşü ise bütün dinlerin sosyal ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıktığını, peygamberleri mürebberiyeye yani terbiye eden, eğiten²⁵⁷

Renan'ın fikirlerine karşı İslam'ı müdafaa etmek değil, bilakis onun fikirlerine destek bilgiler sunmakla beraber, bazı insanların şanssızlıklarını dile getirerek, onlara başka fırsat tanımının gereği üzerinde durmaktadır. B.k.z., Alaeddin Yalçınkaya, s.160 Zaten Afgani mektubunun girişinde Renan'a hatırı sayılır bir methiye yazmaktadır. B.k.z., Cemil Meriç, s.66

²⁵⁶ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Hız. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.71

²⁵⁷Bu konuda da yaklaşık on beş sene önce, İstanbul'da Darülfünun hakkında söyledikleriyle paralellik vardır. Darülfünun nutkündeki peygamberliği sanatlardan bir sanat olarak, tarif etmesi; burada ise toplumun bir mürebberisi, onların kabul edebilecekleri, anlayabilecekleri dil ile hayatı

şeklinde görür ve peygamberlerin insanları başka türlü akılla ve mantıkla eğitemedikleri için, akıllarının alamayıp körü körüne teslim olabilecekleri metotla eğitmek mecburiyetinde kaldıklarını belirtir.²⁵⁸ Ardından da İslam müdafaasına geçer. Ancak müdafaanın daha ilk satırı bizi hayrete düşürmeye yeterlidir.

*“İslamiyet terakkiye(ilerlemeye) mani imiş. İyi ama bu konuda İslamiyet’in başka dinlerden ne gibi bir farkı vardır? Dinlerin hepsi müsamahasız değil mi? Neden İslam cemiyeti de günün birinde zincirlerini kırıp Hristiyan cemiyetleri gibi terakki yolunda şahlanmasın? Dinler, isimleri ne olursa olsun birbirlerine benzerler. Din galip gelince felsefeyi yok edecektir. Felsefe hükümran olunca din ortadan kalkacak. İnsanlık yaşadıkça din ile felsefe arasındaki kavga sona ermeyecektir.”*²⁵⁹

Namık Kemal’de Renan’a bir reddiye yazıştır fakat Cemil Meriç’e göre Namık Kemal’in Renan’a yazdığı reddiyesindeki üslubu taarruz üslubudur. Afgani’nin mektubu ise tam bir teslimiyet içermektedir. Namık Kemal’de öfke ve küçümseyiş vardır fakat Afgani’de itaat vardır. Ve Meriç *“Umrandan Uygarlığa”* adlı eserinde Afgani’ye ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Mehmet Akif Afgani’yi yere göğe sığdıramamıştır fakat Afgani kendi kaleminden ve kendi satırlarından bize İslam’la ilgili düşüncelerini yansıtmaktadır. Afgani sürekli Hristiyan toplumunun dev adımlarla hür olarak ilim yolunda ilerlediğini kaydeder. *“İslam cemiyeti ise dinin vesayetinden kurtulamamıştır.”*²⁶⁰ demektedir. İslamiyet ve Hristiyanlığı aynı kefeye koyarak değerlendiren Afgani gelecekte ümitli olduğunu da belirtir ve *“Neden İslam cemiyeti de günün birinde zincirlerini kırıp Hristiyan cemiyeti gibi ilim yolunda şahlanmasın.”*²⁶¹ der. Daha da kötüsü satır aralarına gizlenmiş cümlelerdir. Cemaleddin Afgani Renan’ın huzurunda İslam dininin değil yüz milyonlarca

öğreten üstün insan olarak tanıtır. Burada dini tamamen sosyolojik bir olgu olarak ele alarak, peygamberliği de içinde yaşadığı toplumun fertlerine yardımseverlik duygularıyla yaklaşmak, onları hayata hazırlamakla meşgul olabilme yeteneği olup, ilahi bir yönüne temas etmemektedir. B.k.z., Alaeddin Yalçınkaya, s.161

²⁵⁸ Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.161

²⁵⁹ Osman Cilalı, *“Ernest Renan’a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”*, Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 1995, s.183

²⁶⁰ Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s.160

²⁶¹ A.g.e., s.160

İslam'ın müdafaasını yapıyorum derken “ Müslümanlığın, bilimi ve bilimsel ilerlemeleri yok etmek istediği bir gerçektir.”²⁶² İfadesi ile insanı hayrete düşürmektedir. Katolik Kilisesinin de aynı sorunları yaşadığını ve halen bu sıkıntıların var olduğunu belirtmiştir fakat Müslümanların Avrupalılarla aynı medeniyet seviyesine yükselmelerinin çok güç olduğunu dile getirir. ²⁶³Bu yorumların hepsinden de anlıyoruz ki Afgani Renan'ın İslam hakkındaki düşüncelerini açıkça inkâr edememiş ve ona karşı çıkamamıştır hatta bunu yapamamakla kalmamış İslam dinini yerici ifadelerde sarf etmiştir. Afgani taraftarlarının bu konu hakkındaki yorumlarına da bir göz atalım.

Afgani, Renan'ın İslam hakkındaki iddialarını Arapça olarak kaleme aldığı bir makaleyle cevap vermiştir. Bu makalede bahsedilen sebeplerin İslam'dan değil, İslam'a sonradan giren unsurlarca oluşturulduğunu kapsamlı bir şekilde anlatarak İslam'ı savunmuştur. Araplar'ın İslam sayesinde ilim ve fikir sahibi olduklarını medeniyete geçtiklerini açıklamıştır.²⁶⁴

Fransız filozof Renan ile Afgani arasında geçen “Bilim, İslam, Kur'an'ın Hakikati ve Medeniyet” e dair tartışmalardır. Renan onun ilminin sağlamlığını ve kanıtının gücünü itiraf etmiş, İslam ve Kur'an'ın medeniyet ve ilerlemeye engel olduğu şeklindeki görüşlerinin pek çoğundan dönmüş ve Müslümanlarda görülen gerileme ve düşüşün tek nedeninin, dini liderlerin, donuk kafalıların dini yanlış anlamaları olduğu konusunda ona hak vermiştir.²⁶⁵ Fakat Renan'a ait olan bir yazı da bu iddiaların ta tersi söz konusudur. Şöyle ki:

“Gerçekten öyle sanıyorum ki Müslüman memleketlerini uyandırıp kalkındırarak olan şey İslamlığın kendisi değil, onun zaafa düşmesi olacaktır... Müslümanı dininden kurtarmak, ona yapılacak en büyük hizmettir. İçinde nice iyi unsurlar bulunan Müslüman milletlerin kendilerine ağır gelen bu boyunduruktan

²⁶²A.g.e., s.160

²⁶³Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Hızr. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.72

²⁶⁴Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012, s.99

²⁶⁵Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Adem Yerinde, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.32

kurtulmalarını temenni etmekle kendileri için kötü bir dilekte bulunduğumu sanmıyorum.”²⁶⁶

Afgani'nin makalesinin Arapça aslının bir türlü bulunamamıştır ve gazete, makaleyi Fransızca'ya çevirenin ismini vermemiştir. Aynı şekilde Renan'ın konferans metnini de Afgani için Arapça'ya çevirenin kim olduğu hala meçhuldür. Fakat bazı tahminler yapılmıştır ve mektubu Fransızca'ya çevirenin Renan'ın kendisi olduğu söylenilmektedir. Hatta Afgani'nin sözlerinin Renan tarafından değiştirildiği de iddia edilmektedir.²⁶⁷

Mevcut çevirilerin bir kısmı Arapça'dan Fransızca'ya, Fransızca'dan İngilizce'ye ve İngilizce'den Türkçe'ye şeklinde uzun bir yol izlemek zorunda kalmışlar ve ister istemez bu durum da Afgani'nin cevabının sıhhatinden kuşku duyan kimselerin en önemli gerekçeleri arasında yer almıştır. Türkçe çevirisi ise ilk kez tam metin halinde Alâeddin Yalçınkaya'nın Cemaleddin Afgani adlı kitabında verilmiştir. Çevirinin kimin yaptığı bilinmemektedir ayrıca yazara ait olmadığı da kitabın önsözünde ve kaynakçasında anlaşılmaktadır.²⁶⁸

Afgani'nin cevabının Arapça aslının bir türlü bulunamaması ve mektubun Fransız gazetesinde yayınladığında kim tarafından Fransızcaya çevrildiğinin bilinmemesi gibi hususlar dikkate alındığında çeviriye müdahale edildiği iddialarını gündeme getirmiştir. Ayrıca çeviride yer alan bir kısım ifadelerin Afgani'ye aidiyetinden kuşku duyulması fikirleri doğal karşılanmalıdır.²⁶⁹

Kelimenin tam anlamıyla ele avuca sığmayan bir kişiliğe sahip olan Afgani ve gerek hayatta gerekse ölümünden sonra birçok fikri ve siyasi konularda yer almıştır. Bu süreç içerisinde kendisine çok sayıda taraftar bulduğu kadar bir o kadar da düşman edinmiştir. Renan'a yazdığı cevabı ve bu cevaptaki fikirlerinin hala bu kadar tartışılıyor olması önemli sayıda takipçisinin ve muhalifinin bulunduğunu gösterir. Afgani'yi Müslüman bir reformu olarak görenler bu cevapta yer alan bazı

²⁶⁶Dücan Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, İlmî Araştırmalar Dergisi, 1996/2, İstanbul, s.7

²⁶⁷A.g.m., s.31

²⁶⁸A.g.m., s.36

²⁶⁹Dücan Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, İlmî Araştırmalar Dergisi, 1996/2, İstanbul, s.36

ifadelerin kendisine ait olmadığına inanacaklardır. Afgani'yi hain olarak görenler ise onun gerçek yüzünün bir kez daha ortaya çıktığına inanacaklardır.²⁷⁰

Afgani'nin mektubunu okuyan Renan, hemen ertesi gün şaşırtıcı bir cevap vermiştir:

“Sobonne'de verdiğim son konferansın şeyh Cemaleddin'e ilham ettiği pek yerinde düşünceleri, dün, lâyük oldukları alâka ile okuduk. Bu vesile ile münevver bir Asyalının zihniyetini orijinal ve samimi tezahürleri üzerinde incelemek kadar öğretici bir şey olamaz... Şeyh Cealedin ile bundan iki ay önce bir çalışma arkadaşım sayesinde tanıştım. Şimdiye kadar pek az kimse üzerimde bu kadar kuvvetli bir tesir yaratmıştır. Sarbonne'da vereceğim konferansa konu olarak, bilim zihniyeti ile İslamlık arasındaki münasebetleri seçmeme, kendisi ile yatığım görüşmenin büyük tesiri oldu. Şeyh Cemaleddin İslamlığın peşin hükümlüğünden tamamen kurtulmuş bir Efganlıdır; kendisi, resmi din olan İslamlığın ince tabakası altında Ari²⁷¹ ruhunun bütün kuvveti ile yaşadığı, Hindistan'a komşu olan İran yaylalarının o özlü ırklarına mensuptur.”²⁷²

Renan, Afgani'nin düşünce yapısını kendisinin eski ahabları olan İbni Sina ile İbni Rüşd'den birinin veya beş yüz yıl boyunca insan zekâsının geleneğini temsil etmiş olan o büyük imansızlardan birinin dirilip karşısına çıktığı izlenimini verdiğini söylemektedir.²⁷³

Renan kendisinin belli başlı tezleri lehinde Afgani'nin ilave deliller getirdiğini söyler:

“Şeyh Cemaleddin'in benim iki temel tezim için, bana önemli deliller getirdiği görülür. İslamiyet ortaya çıkışının ilk döneminde bulunduğu ülkelerde ilmi

²⁷⁰A.g.m., s.37

²⁷¹Ari ya da Arya ruhu, Hindu inancında reformlar yapan, aile ve sosyal yapı ile ilgili Hinduların bozuk inançlarına son veren bir harekettir. Cemil Meriç, Renan'ın bu ifadesinden Afgani'nin Şii olduğunu kastettiğini söyler.Bkz., Alaeddin Yalçınkaya, s.164

²⁷²Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Çev. Ziya İşhan, Sakarya Basımevi, Ankara 1946, s.207

²⁷³A.g.e., s.208

çalışmaları durdurmadı; ikinci dönemde ilmi araştırmalara karşı durarak onu bastırdı ve bu onun felaketi oldu.”²⁷⁴

Ernest Renan ve Cemaleddin Afgani arasında geçen bu yazışmalar Afgani’yi sevenler tarafından değerlendirildiğinde mübalağalara yol açmaktadır. Metinleri okuyanların aklına, bu tür yorumcuların asıl metinleri okunmadan mübalağaya kalkıştıkları düşüncesi yerleşiveriyor.²⁷⁵

Renan’a göre Afgani, dini istilaya karşı ırki direnişin en güzel örneğini verir. Tarafsız gözlemcilere göre Afgani’nin Renan’a cevabı sert değildir, Arapça’ya tercüme edilmeğe değer bulunmamıştır. Renan zaman zaman Afgani’yi övmüş, hatta “*Benim konferansımdan yararlandı*” demiştir.²⁷⁶

Bu tartışmalı konuda önyargılarımızdan tamamen kurtulmak mümkün olmasa da, onları askıya alarak ve gerçeği görmemize de engel teşkil etmeden konuyu değerlendirmeliyiz. Afgani’nin Renan’a yazdığı mektuptaki fikirler kadar mektubun aslını koruyup korumadığı konusuna biraz şüpheyile yaklaşmak da önemlidir.

²⁷⁴Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçinkaya, Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s.209

²⁷⁵Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.107

²⁷⁶Osman Cilalı, “*Ernest Renan’a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar*”, Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 1995, s.184

SONUÇ

Cemaleddin Afgani gerek yaşadığı dönemde gerek ölümünden sonra araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bunun en büyük sebebi ise yaşadığı hareketli hayat ve uğrunda ölmeyi göze aldığı düşünce sistemidir. 19. yüzyılda modern İslâmi uyanış akımının teorik temellerini oluşturan isimlerdendir. Gerek fikirleriyle, gerekse etkilediği şahsiyetler ve coğrafyalar itibarıyla özel bir konuma sahip olan Afgani geliştirdiği tezlerle bir medeniyet olarak İslam'ı, Batı'ya karşı savunmayı düşünmüştür. Onun yaşadığı dönemde İslâm ülkeleri ümmet bilincini kaybetmiş, parçalanarak yara almış birçok alanda sömürgeci güçlerin pençesine düşmüştür. Afgani'nin Mısır, İran, Türkiye ve Hindistan gibi önemli İslam merkezlerinin yanı sıra dönemin sömürgeci güçleri olan Rusya, İngiltere ve Fransa'yı da yakından incelemiş ve sömürgeciliğin mahiyeti ile İslam dünyasının içinde bulunduğu durumlarla ilgili fikir sahibi olmasına zemin hazırlamıştır.

Afgani'nin uzun ve zorlu yolculuğunun başladığı zamanlar 19. Yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Batı sömürgesi dünyaya yayılmaktadır. Afganistan İngiliz oyunlarına sahne olmaktaydı. İngiliz hükümeti, idarecilerin aralarını açarak halkı birbirine kırdırmak ve Afganistan'ı işgal etmek istiyordu. Afgani o günlerde bu sömürgeci işgalleri engellemek için mücadelelerden geri durmamıştır. İngilizlere karşı düşmanca tavrını açıkça ortaya koymuştur. Bu, onun için ilk siyasi mücadeleyi oluşturmaktadır.

Afgani yaşadığı dönemin ulema ve aydınlarından çoğunun mahrum olduğu bir siyasî perspektife, kavrayış ve duyarlılığa sahiptir. Ancak buna karşılık, inanç, ibadet ve ahlâk boyutlarını ikincil planda bırakacak bir politik eyleme ve aktivizme kapı aralayan süreci başlatması ya da tavsiye etmesi, tartışılan konulardandır. Afgani'nin ıslahat fikirlerinin çeşitli yönleri vardır fakat onun asıl düşüncesi İslâm dünyasında yenilik hareketi başlatmak olmuştur. O, kendi döneminde Doğuyla Batı'yı iyi gözlemlemiş; Müslüman toplumların ilerleyen Batı karşısındaki geri kalmışlığına çare arayışı içine girmiştir. Bulduğu her fırsatta kaybedilen değerleri hatırlatıp bireylerin ıslahının, toplumun ıslahına vesile olacağını telkin etmiştir. Afgani'nin gerek dini gerek siyasi fikirleri eleştiriye açık olsa da onun taraftarı olmayanlarca çok ağır eleştirilmiş bu da bizim açımızdan yanlış olarak

değerlendirilir. Onun kendi siyasi fikri ve düşünce sistemi kendi içinde ve o günün şartları dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Afgani'nin adı, ırkı, doğum yeri, mezhebi ve hatta dini hakkında pek çok iddia ileri sürülmüştür. Ancak biz onun İranlı veya Afganistanlı olmasından daha çok İslam birliğini sağlamak için yapmış olduğu mücadeleleri araştırıp düşünce sistemini ele almaya çalıştık. İslami reform anlayışında inkılapçı bir kimliğe sahiptir. Müslümanların uyku hallerinden kalkması için silkinip yeniden eski hallerine dönmeleri gerektiğini her fırsatta ifade eder. Bu yolda verdiği mücadelelerde eleştirilerin odağı olmuştur. Kendisini sevenler tarafından büyük bir İslamcı, karşı çıkanlar tarafından ise tehlikeli bir politikacı olarak görülür.

Afgani; siyasi hedeflerine ulaşmak için son derece hırslı davranışlar sergilemiştir. Etrafındakileri harekete geçirmeye çalışan bir zihniyeti vardır. Onun düşünce sistemini iki konu oluşturur: bunlardan ilki Müslümanları batı emperyalizmden kurtarmak, ikincisi ise bu emperyalizme sebep olan içsel bozuklukları ıslah etmektir. Görüldüğü gibi onun düşünce sistemi yalnız siyasi değildir. Onun için asıl önemli olan İslam dünyasını siyasi bakımdan nasıl kuvvetli yapmak değil, Müslümanların dinlerini doğru anlamaları ve ona uygun yaşamalarıdır. Afgani, yenilikçi bir kişiliğe sahiptir. Müslümanlara yeni bilimlerin yeni tekniklerin, yeni batı medeniyetinin fikirlerinin ödünç alınması gerektiğini söylemektedir. Müslümanların okuma yazma bilmemesi, bilgisizliği, teknik ve sanayi açısından acizliğine karşı savaş başlatmıştır ve aşırı yenilikçiliğe yönelişlerin tehlikelerini anlamaktadır. O Müslümanların batının ilimlerini ve sanayisini almalarını istemiştir ama Müslümanların düşünce yöntemi, yani onların dünya görüşü batı dünya görüşüne dönüşmemelidir. Müslümanların dünyayı batının gördüğü gözle görmesine karşıdır. O, Müslümanları batı ideolojilerine bağlanmadan batı ilimlerini almaya davet etmiştir. Cemaleddin batının siyasi sömürüsü ile savaştığı gibi, batının kültürel sömürüsüyle de mücadele halindedir. Dünyayı, Kur'an'ı ve İslami kavramları, batılı görüş açısı ile tefsir eden modernistlerle mücadele etmiştir. Kur'an'ın tabiat ötesi kavramlarının açıklanmasını, onların duyusal ve maddi işlere uygulanmasını uygun görmemiştir.

Afgani kendi düşüncelerini daha geniş bir kitleye yaymak için çeşitli seyahatlerde bulunmuştur. Özellikle de bu seyahatlerinde İslam ülkelerini seçmekteydi. Gittiği ülkelerin devlet büyükleriyle görüşmüş ve geçmişte yapılan hataların tekrarlanmaması için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Mısır ve İran'da devlet yöneticilerine halkın yönetime dahil edilmesini gerektiğini söylemiş fakat bu düşüncesinden dolayı her iki ülkeden de sürülmüştür. Aslında Afgani'nin biraz rasyonalist ve modernist tutum izlemesi bu tepkilere ve eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur.

Afgani'nin siyasi düşüncesinin merkezinde geçmişi değil bugünü ve yarını değiştirme ideali bulunur. Onun siyaset fikri, realist bir tarih anlayışı ve Müslümanların sosyal durumlarını iyi tanıma üzerine kuruludur. Dolayısıyla onun politik düşüncesinde özgürlük ve İslam birliğinin önemi büyüktür. Hatta bütün hayatını İslam birliği kurma ideali uğrunda harcamıştır. O, Müslüman milletlerin birleşmesi idealini hem İslam'ın açık bir emri hem de Müslüman milletlerin tek kurtuluş çaresi olarak görmüştür.

Afgani, sosyal hayatın gelişmesi için yeniliklerin kullanmasını savunuyordu. O İslam dünyasının birleşmesi ve gelişmesi gerektiği ve geri kalan her problemlerin bundan sonra kendiliğinden yola gireceği düşüncesindedir. Afgani İslam toplumunun gerilemesi ve duraklaması üzerinde çok çalışmıştır ve bu yolda sıkıntılar, eziyet ve düşmanca davranışlarla karşılaşmış olsa da hiçbir zaman geri dönmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Alperen, “Türkiye’de İslami Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler Üzerine Bir Araştırma”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2000, Sayı 9
- Adam Kuper, Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Cilt 2, Adres Yayınları, İstanbul 2016
- Ahmet Danışmaz, “Cemaleddin Afgani”, *Köprü Dergisi*, Sayı.72, İstanbul 2000
- Alâeddin Yalçinkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995
- Ali Duman, “Cemaleddin Afgani”, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, Yıl 6, Temmuz-Aralık 2013/2
- Ali Duman, “Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgani’nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri”, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, Yıl 6, Ocak-Haziran 2013/1
- Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgani*, Çev. Mehmet Çelen, İz yayıncılık, İstanbul 2013
- Ali Şeriatî, *Biz ve İktbal*, (Çev. Ergin Kılıçtutan), Anka Yayınları, İstanbul 2016
- Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012
- Amir. Shuriye ve A.F. İsmail, “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı”, Çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, Güz 2013
- Ayetullah Murtaza Mutahhari, *Son Yüzyıldaki İslami Hareketler*, (Çev. İbrahim Şahin), Sahra Yayıncılık, Ankara 1988
- Bertrand Russell, *Din İle Bilim*, (Çev. Akşit Göktürk), YKY Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *Urvetu’l- Vuska Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987

- Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Hrz. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2015
- Cengiz Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, Isparta 1999
- Dücan Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1996/2.
- Emre Dorman, *Teolojik ve Felsefi Açından Din Bilim İlişkisi*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2019.
- Enamullah Ahmady, *Cemaleddin Afgani’nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012.
- Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997
- Ethem Ruhi Fığlalı, “Bahailik” TDV., Cilt 4, TDV. Yayınları, İstanbul 1994
- Hamid İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997
- Hamza Türkmen, “Cahili Kuşatmaya Karşı Cemaleddin Afgani’nin Örnekliliği”, *Özgür Üniversiteli Dergisi*, Sayı 9, Kasım 2011
- Hasip es-Samarraî, *Dinî Modernizmin Üç Şövalyesi ve Türkiye’deki Takipçileri*, Çev. Ali Nar, Sezai Özel, Bedir Yayınevi, İstanbul 1998
- Hayreddin Karaman, “*Cemaleddin Afgani*”, TDV., Cilt 10, TDV. Yayınları, İstanbul 1994
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Batılılaşma Hareketi*, AÜİFD, Ankara 1961
- Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971
- İbn Rüşd, *Felsefe Din İlişkileri*, Hrz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2012

- İbrahim Sarmış, “Öze Dönüş Çabalarının Öncüsü Cemaleddin Afgani”, *Haksöz Dergisi*, Sayı 35/36, Şubat/Mart 1994
- İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011
- Kelly James Clark, *Bilim ve / veya Din*, Çev. Enis Doko, Destek Yayınları, İstanbul 2019.
- Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998
- Mehmet Akif Ersoy, “Cemaleddin Afgani”, *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 90, 1328
- Mehmet Akif Ersoy, “Hasbihal” , *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 91, 1328.
- Mehmet Aydın, “Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, Ekim 1990
- Mehmet Birgül, “Nurettin Topçu’da Felsefe-Din İlişkisi Problem”, *Beytülhikme Felsefe Dergisi*, Sayı.5, Haziran 2011
- Mian Mustafa Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul 1990
- Muammer Esen, “Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani”, *İslami İlimler Dergisi*, Sayı 2, Ankara 2008
- Muammer Esen, *Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2006
- Muhammed Ajmal Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani’nin İslam ve Diğer Dinler ile İlgili Görüşleri*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011
- Muhammed el-Behiy, *İslami Direniş ve Islahat*, (Çev. İbrahim Sarmış), Ekin Yayınları, İstanbul 1996
- Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani’nin Hatıraları*, (Çev. Adem Yerinde), Klasik Yayınları, İstanbul 2010

- Muhammed Reşad, *Cemaleddin Afgani Hakkında Makaleler*, Bedir Yayınları, İstanbul 1996
- Muhsin Abdulhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara 1991
- Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, 2002
- Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, 2002
- Nikki Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, (Çev. Alaeddin Yalçınkaya), Bedir Yayınları, İstanbul 1997
- Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1999
- Osman Cilalı, “Ernest Renan’a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, *Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 1995
- Osman Keskiöglü, “Cemaleddin Afgani”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1962
- Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011
- Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003
- Pervane Bayram, “Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgani ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri”, *Journal of Qafkaz Üniversitesi*, Sayı 10, Cilt 1, 2002.
- Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, (Çev. Ziya İşhan), Sakarya Basımevi, Ankara 1946.
- Reşid Rıza, *Gerçek İslam’da Birlik*, (Çev. Hayreddin Karaman), İz Yayıncılık, İstanbul 2014
- Salih Samarri, “Abdurreşid İbrahim’in Dilinden Cemaleddin Afgani”, *Kur’ani Hayat Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 2010

- Serdar Bekar, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2012
- Seyyid Cemaleddin Afgani, *Tabiatçılığı Red*, (Çev. Aziz Akpınarlı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1956
- Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Sad. Sevinç Uhundova, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011
- Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991
- Taceddin Şimşek, *Cemaleddin Afgani ve Mücadelesi*, (Ders Notları)
- Tamer Ayan, Uğur Özcan, “Bir Masonun Biyografisi: Cemaleddin Afgani (1838-1897) Modern İslamda Bir Efsane”, *Mimar Sinan Dergisi*, Sayı 127, Mart 2003
- Tanel Demirel, “İslam’da Modernleşme, 1839-1939 Üzerine Notlar”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 18, Sayı 69-70, Kış-Bahar 2013
- Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul 1978
- Zekeriya Kurşun, “Panarabizm” , TDV., Cilt 34, TDV. Yayınları, İstanbul 1994

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Cansu ŞEN DOĞAN
Uyruğu : T.C
Doğum Tarihi ve Yeri : 11.07.1990 Arapgir
e-posta : cansusen_44@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	2012
Yüksek Lisans	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	2019

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
-------	-------	-------

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı KPDS () ÜDS () TOEFL () EILTS ()